

ESKİ DÜNYANIN ŞECERESİ

SEYFİ CENGİZ

Uygarlığın dünyaya başka bir gezegenden uzaylılarca getirildiği ya da uygarlığın beşiğinin şimdi kayıp olan Atlantis adlı bir yer olduğu şeklindeki görüşler arkeolojinin bulgularına ve bilimsel verilere dayanmıyor. *Best Seller* türden romanlarla popüler kılınmaya çalışılan bu türden gizemli tarih görüşlerinde ciddiye alınacak bir yan yoktur.

Tarihin ilk uygarlıkları Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hindistan'da doğdular. İlk çağların en önemli iki uygarlık merkezi Mezopotamya (Babil, Irak) ve Mısır'dı.

Mezopotamya, eski Yunanlıların bugün Irak diye bilinen Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki topraklara taktığı addır ve 'iki ırmak arası' anlamına gelir.

Arkeologlar Irak tarih-öncesini orada kurulmuş ilk kentlerin adıyla *Ur* (El Obeyd), *Uruk* (Ereş) ve *Kiş* (Cemdet Nasr) çağları olarak üç aşamaya bölerler. Bu kentlerin şahsında temsil edilen sosyal evrimin değişik konakları, başka deyişle farklı kültür aşamalarıdır. Morgan'ın diliyle söylersek, aşağı, orta ve yukarı barbarlık olarak tanımlanabilir bunlar.

Irak'ta kentlerin kuruluş çağı Cemdet Nasr (Kiş) adı verilen evredir. Onu takiben hanedanlar (sülaleler) dönemi başlar, kral sülaleleri ortaya çıkar. Uygarlık (medeniyet) diye, işte bu sülalelerin (Ur Sülalesi vd.) yönetimindeki devletlere deniyor. Irak, Mısır, Çin ve Hint'te ilk devlet ve saltanatı kuran sülalelerin dönemleri uygarlığın başlangıcı sayılıyor.

İlkin çeşitli bağımsız kentlerin (kent-krallıklarının) var olduğu bir dönem yaşanır. Bu kentleri kuranlar insanlardır, ama mitolojide her kentin kuruluşu bir tanrıya atfedilir. Her önemli yerin veya aşiretin bir koruyucu tanrısı vardır. Tanrıların bir çoğunun orijinde kent-kurucu kahramanlar ve yöneticiler olduğu düşünülürse anlaşılması kolaydır. Bu kentler arasındaki mücadelede üstün gelen kent bir imparatorluk kurar. Paralel olarak kendi tanrısını da hiyerarşide en yukarıya koyarak diğer kentlerin tanrılarını ona tabi kılar. Çünkü, o zamanki fikirlere göre bir ülkenin veya kentin gerçek egemeni/efendisi tanrıydı. Ülke, bu tanrının mülküydü. Kral, bu tanrı adına yönetirdi, O'nun tarafından göreve çağrılırdı/atanırdı. Bir ülke/kent zapt edilince fetihçi ülkenin bir eyaletine/kentine dönüşür, yalnız kralı değil, tanrısı da devrilirdi. Devrilen bu tanrı fetihçi ülke tanrısının tapınağına taşınır, artık ona hizmet ederdi. Yerinden edilen kralın muzaffer kral karşısındaki konumu neyse, tanrısı da benzer konuma düşerdi. Fetihçi ülke tanrısı ilhak edilen ülkenin de sahibi haline gelir ve burada da ona bir tapınak inşa edilirdi.

Doğu'da kentlerin kuruluş ve yükseliş çağından geçen her yerde yaklaşık bu aynı süreç yaşanır. Bu süreçlerin işleyişi yakından incelediğinde görülen şudur:

Tanrılar dünyasındaki hiyerarşi yeryüzündeki dengelere ve hiyerarşiye bağımlı olup, gerçek insan tarafından belirleniyor. Toplumda egemenlik el değiştirdiğinde, tanrılar/ruhlar dünyasında da iktidar ve hiyerarşi buna uygun şekilde değişiyor. Hangi kavim ya da sınıf üstünlük kurarsa panteonda kendi tanrısını veya tanrılarını da zirveye taşıyor. Ama ideoloji (din, fikirler ve inançlar) bu işleyişi tersyüz ederek sunuyor. Tarihin seyrini yerdeki mücadelenin ve dengelerin değil, tanrıların/ruhların kararlaştırdığını söylüyor. Sürecin kendisi ise, tanrıların insandan ve toplumdan çıktığını kanıtıyor.

Bir yaratıcı elbette var. Ama bu yaratıcı, tanrı veya tanrılar değil, insan ve toplumdur. İnsanoğlu tarih adı verilen uzun yürüyüşü boyunca bazısı 'kendi suretinden' olmak üzere sayısız tanrı ve tanrıçalar yarattı/tasarladı, herbirine birer beden, çehre, isim (ki bunlar önder, kral, aşiret, halk adlarıdır), görev, işlev, kimlik ve kişilik verdi, imajlarını yaptı ve tapındı.

Kutsal kitaplarda gerçek alaşağı edilmiştir. Çünkü kendi suretinden insan yaratan birileri yoktur. Ama kendi suretinden tanrılar yaratan insan kümeleri vardır. Dinler de, tanrı ve şeytan fikirleri de, tapınma ve ibadet de insana ve topluma aittir, ondan çıkmadır, onun yaratmasıdır. Bu ilişki de dinde ve ideolojide tersine çevrilmiştir. İnsanoğlu bu gerçeğin bilincine varmadıkça ayakları yere basmaz, kendisini ve geçmişini tanıyamaz. Kendi eliyle kendine yabancılaşmayı daha da ileri götürür, yarattığı şeyin esiri olarak kalır ki, o da bunu perçinler.

Uygarlıklar belli başlı nehirlerin havzalarında veya stratejik yol kavşaklarında yükseldiler. Ayrıca deniz uygarlıklarına tanık olunur. Adına '*Kavimler/Uluslar Göçü*' denen ve birbiri ardına uygarlıkların üstüne çöken istila dalgalarının yurdu ise, 'Barbar' olarak tanımlanan göçebe halkların yaşadığı dağlık bölgeler ve geniş steplerdi. Bu göç ve istila hareketlerinde dalgalar halinde çığ benzeri bir ilerleyiş görülür. Geriden gelen öndekini, o da kendi önündekini ite ite göçü ve istilayı katlar. Herbiri kendi yolu üzerindeki hareketi zorlar. Irak uygarlığıyla ilişkili olarak istilaların üç büyük beşiği Orta Asya, Kafkasya ve Hazar çevresi, ve Arabistan oldular.

Bu dışa doğru taşmaların (istilaların) nedenleri çeşitlidir: Kuraklık, aşırı nüfus artışı, yeni otlaklar arama ihtiyacı, ticaret yollarının denetimi vd. Bu istilaları barbar denenenlerden köle ve asker sağlayan uygar halkların bizzat kendilerinin kışkırttığı örnekler de çoktur. Sözü ettiğimiz istila dalgalarının en son örnekleri ortaçağlarda tanık olunan Cengiz ve Timur istilalarıdır.

Destanlara konu olan ve kutsal kitaplarda anılan ünlü Tufan'ın (mahşer, kıyamet) da aslında bir barbar akını olduğunu düşünen Hikmet Kıvılcımlı, barbarlarla medeniyetler arasındaki bu çatışmalara (tufanlara), onları sosyal devrimlerden ayırt etmek için '*Tarihsel Devrimler*' (bir uygarlığın tümünden yıkılışı anlamında) adını verir. Antik dönemde bir medeniyetten diğerine geçişin modern çağdaki gibi sosyal devrimlerle değil, ancak tarihsel devrimlerle mümkün olabildiğini söyler. Buradan hareketle en azından ünlü Tufan'dan başlayarak Cengiz ve Timur'la kapanan bu tür

devrimlerin (Tufan, Elamit ve Semitlerin İstilaları, Truva Savaşı, İskender istilası, Atilla'nın Hunlarının Roma İmparatorluğunu yıkışı, Muhammed'in devrimi ve İslam istilası, Türk ve Moğolların İslam medeniyetini yıkışı vd. gibi) yer aldığı çağ 'Tarihsel devrimler çağı', yani 'barbarlığın medeniyet ile savaşı', başka deyişle barbarların medeniyete geçiş çağı olarak tanımlar (Bk. Hikmet Kıvılcımlı, 'Tarih, Devrim, Sosyalizm', 1965).

Uygarlıkların bir bölümünü Dersim ve Zaza Tarihi adlı kitabımda işlemiş bulunuyorum. Burada adı geçen kitapta yer vermediğim arta kalan uygarlıkların en önemlilerini ele alıyorum.

EGE UYGARLIKLARI: GIRİT, MİKEN VE YUNANİSTAN

Alman arkeolog Henry Schliemann, Homer destanlarından hareketle 1870'lerde yaptırdığı kazılarda Truva ve Miken'de önemli şeyler buldu. *Eski Truvalılar* adlı eserinde (1874) ve sonraki yapıtlarında Homeros'un Truva'sını bulduğunu, Miken kazılarında ise Homer destanı kahramanlarının yaşadıkları çağa ait bazı kalıntılara rastladığını öne sürdü. Başlangıçta alaya alınsa da söyledikleri doğru çıktı. O'nun iddiası İngiliz arkeolog Arthur Evans'ın başlattığı Girit kazıları tarafından kanıtlandı.

Ege Uygarlığı olarak da tanımlanan uygarlık işte bu süreçte ortaya çıkarıldı.

Ege uygarlığı terimi, başta Girit (Minoan), Kara Yunanistanı, Miken ve Truva olmak üzere Ege'nin kıyı ve adalarında oturan Grek-öncesi halkların bronz/tunç çağına (3000-1200 M.Ö) ait kültürleri için kullanılmaktadır. Merkezi Girit ve Kiklad takımadaları olduğu sanılan ve geniş bir alana yayılan bu uygarlık Mezopotamya ve Mısır'da tanık olduklarımızla eşit düzeyde, hatta daha ilerde kabul edilir. Bu uygarlığın yaratıcıları, bazı kaynaklara göre, Anadolu'da da gördüğümüz Pelasglar, Lelegler, Karlar (Karyalılar), Lidyalılar, Misyalılar ve Milyalılar gibi halklardır. Bu halklar Ege Bölgesi'nde Grekler'den daha eskidirler.

Truva uygarlığına Dersim-Zaza Tarihi'nde değindiğim için, burada özellikle Girit, Miken ve Yunan uygarlıkları üzerinde duracağım.

Girit Uygarlığı (2500-1450 M.Ö)

Ege dünyasının bugün bilinebilen en erken uygarlığı Girit'tir. Arthur Evans, Neolitik zamanlardan beri yerleşildiği anlaşılan Girit'te Erken Bronz Çağı'na (3000-2000 M.Ö) dayanan ayırıcı bir kültür keşfetti.

Girit, bir deniz uygarlığı idi. Yunan efsanelerinde adı geçen Girit kralı Minos'un adıyla Minya (*Minoan, Minos*) uygarlığı olarak da adlandırılır. Minos'un özel bir ad mı, yoksa Girit krallarının hepsi tarafından kullanılan bir ünvan mı olduğu henüz netçe bilinmiyor. Minos'un Yunan rivayetlerinde *Labirent* adı verilen Knossos kentindeki sarayı 1900 yılında Arthur Evans'ın yürüttüğü kazılarda tespit edildi. Evans, Girit uygarlığını kuran ırkı Minoslar/Minyalılar (*Minoan'lar*) diye adlandırdı. Kimlikleri netçe bilinmeyen bu halk veya halklar için bazı kaynaklarda *Egeliler* kavramı tercih edilir. Bizce bu tanımlamadan öncelikle Pelasg, Lid, Kar, Mis, Lek, Mil halkları anlaşılmalıdır. Minyalılar (Giritliler) da birbiriyle ilişkili görünen bu tabakaya ait olmalılar. Bu grubu stok adıyla Pelasglar veya Tyrseniler olarak adlandırmak mümkündür.

Girit uygarlığının merkezi olan başkent Cnossos'un yanısıra Girit adasında Gortyn, Legortino, Sybrita, Kastamanitza, Fortezza, Gournia, Mallia ve Milato gibi kentlerin adı geçmektedir.

M.Ö. III. Milenyumda başladığı sanılan Girit uygarlığı, II. Milenyum başlarında Girit Adası dışına taşarak muazzam bir yayılma gösterdi. Böylece Asıl Yunanistan ve Anadolu'nun belirli kesimleri de (Miletus, vd gibi) bir deniz imparatorluğuna dönüşen Girit'in nüfuzu altına girmişlerdir (bkz. J. B. Bury-Russell Meiggs, *A History Of Greece*, 1975).

Girit Adası'ndaki teknik ve ekonomik gelişme, adanın coğrafi konumuna, bu konumu sayesinde ticarete aracı olması ve büyük pay aldığı bu ticareti denetlemesine bağlıyor. Girit, Tunç üretiminde de (tunçtan balta, kılıç, hançer vs imalinde) ileriye. Ticari ve iktisadi işlemler kilden tabletler üzerine henüz okunamayan gelişmiş bir yazıyla kaydediliyordu.

Bazı tanrılar içerse de, Girit panteonuna tanrıçalar egemendir. Yunan mitolojisindeki Zeus, bir görüşe göre gerçekte Girit orijinelidir. Girit dininin Suriye ve Anadolu dinleriyle bağları tespit edildi.

Hayli gelişkin olan Girit uygarlığı M.Ö. 1450 yılı dolayındaki bir tarihte nasıl olduğu henüz bilinmeyen bir şekilde ansızın son bulur. Girit kentleri ve sarayı yağmalanır ve imha edilir.

Bazı otoriteler bu yıkılışa bir iç savaşın veya isyanın ya da Akalar'ın istilasının neden olduğunu söylerken, diğer bazıları da Girit kuzeyinde bulunan volkanik Thera (Santorini) adasındaki bir patlamaya ya da depreme işaret etmektedirler.

Aka donanmasının büyük deniz seferiyle gerçekleşen Truva kuşatmasına Miken kralı *Agamemnon*'un yönetimi altında Girit de katılmıştır. Bu çıkarmanın gerçek nedeni Dardanelles (Çanakkale) girişinde büyük bir ticari kent olan Truva'nın Karadeniz ticaretindeki üstünlüğünü yıkmaktır.

Miken veya Aka Uygarlığı

Akalar'ın Ege bölgesinde M.Ö. 2000 yılı dolayında görüldükleri sanılıyor. Girit'in kendisi de dahil Ege dünyasındaki toprakları Akalar tarafından istila edildikten sonra, işgal altındaki bu topraklarda zamanla Aka kentleri ve uygarlığı yükselmeye başlar. Temeli Girit kültürü de olsa kendine özgü bir karakter de taşıyan bu yeni uygarlığın merkezi ve egemen gücü asıl Yunanistan'daki Miken kenti veya devletiydi. Bu nedenle ona Miken Kültürü (1700/1600-1100 M.Ö) adı da verilir.

Geç Bronz Çağı'na ait Miken, Mikenler'in Grek olup olmadıkları henüz kesin olmamakla beraber, Grek (Yunan) uygarlığının başlangıcı olarak kabul edilir. M.Ö. 1400 yılı civarında Miken nüfuzu bütün Ege bölgesine, Kıbrıs'a ve daha ötelere dek yayılır. Mikenler (Akalar), Mısır'la, Fenike'nin kıyı kentleri ve Hititler'le ticari ilişkilere girerler. Yalnız Ege dünyasının değil, giderek Doğu Akdeniz'in de efendileri haline gelirler.

Girit uygarlığını yıkan ve bu uygarlığın mirasına konanlar Mikenler (Akalar) olmuştur. Mikenler'in hakimiyetine de M.Ö. 1200/1100 tarihleri civarında Tuna boylarından geldikleri sanılan istilacı Dorlar son verdi. Bir görüşe göre Hitit imparatorluğunu yıkanlar işte bu Dor istilası nedeniyle yerlerinden edilen ve yeni bir yurt bulmak üzere göçeden o zamanki Ege sakinleri (Mısır yazıtlarında *Deniz Halkı*) idi.

Yunanistan

Anadolu'nun batı kıyıları ve Ege adaları gibi, Asıl Yunanistan da Ege dünyası ve uygarlığının bir parçası olarak görülür. Tüm veriler Asıl Yunanistan'ın, Ege denizi kıyıları ve adalarının, kısacası tüm Ege bölgesinin en erken halkının Grekler değil, izlerine Anadolu ve İtalya'da da rastlanan *Pelasg* stoktan halklar olduğunu ortaya koyuyor. Eski bir ırk olan Pelasglar Ege dünyasına tarih-öncesi zamanlarda dağılmışlar.

Robert Ellis, *The Armenian Origins Of Etruscans* adlı kitabında Pelasg adının eski anlamı *Pel* ve ırk anlamı *Azg* sözcüklerinden bileştiğini ve *Eski-ırk* anlamına geldiğini düşünmektedir.

Pelasgiler'den ilk sözedene Homer'dir (Bk. İlyada). Onun verdiği bilgilere göre Truvalılar'ın müttefikleri arasında Asyalı Pelasglar da vardı. Lelegler, Cauconlar ve Lyci'ler (Likyalılar) ile birlikte gruplandırılır bunlar. Homer'in adını verdiği beş Girit aşiretinden biri de Pelasglar'dır.

Strabo, Homer'in ifadelerine dayanarak Pelasgları Truva'daki Cilic/Kilik (Klikyalılar)'lerin komşuları olarak gösterir ve bu Pelasglar'ın Larissa civarında oturduklarına işaret eder. Larissa adının görüldüğü hemen her yerde Pelasglar'a rastlanmasından dolayı, Larissa adı ile Pelasglar arasında yakın bir ilişki kuruluyor. Strabo, Yunanistan ve Anadolu'da Larissa adını taşıyan birçok yer sayar.

Ege adlarından Lemnos ve Imbros'ta da Pelasglardan sözedilir.

Dictionary Of Greek And Roman Geography'nin aktardığına göre, Thucydides, Lemnos Adası'nda oturan *Tyrseni Pelasgları*'ndan söz etmektedir. Yaygın ve egemen görüşe göre Tyrseniler (Etrüskler)'le Pelasglar bir ve aynı ırktırlar. Tyrsen ve Pelasg adları bu nedenle sık sık birbiri yerine kullanılır. Yine *Dict. Of Gr. & R. Geog.*'deki bilgilere göre, Lesbos'lu Hellenicus, Tyrsenler'in eskiden Pelasgi adıyla bilindiklerini, ama İtalya'ya varınca Tyrsen (Tyrhen) adını aldıklarını yazmaktadır. Aynı kaynakta Yunanlılar'ın tüm İtalyanlar'ı eskiden Tyrsenler diye çağırıldığına işaret edilir. Bir görüşe göre Roma bile Tyrsenler'in bir kenti idi.

Modern yazarların bir bölümüne göre, Pelasglar, kara-saçlı Akdeniz ırkına aitlerdi ve M.Ö. 2500 yılı sonrasındaki göç ve istila dalgalarında Anadolu'dan ve Kuzey Afrika'dan gelmişlerdi.

Thucydides ve Herodot, Yunanistan'ın bilinebilen en eski sakinlerinin Pelasg olduklarını kaydediyorlar. Herodot, kendi zamanında Creston (Cortona) ile Hellespont üstündeki Placia ve Scylace kentlerinde oturan halkın Pelasglar'dan artı kalma olup Grekçe'den başka ve kendine özgü bir dil konuştuklarını yazar. Ona göre orijinde Pelasg ırkı ve kanından olan Atinalılar, sonraları Helenler (Dorlar)'in bir parçasına dönüştükleri için Pelasg dilini bırakıp Grekçe'yi benimsediler (Bk. Herodotus, I. Kitap).

Atinalılar, Herodot'ta İyonlar'ın en önde gelenleridir ve Atina da en önemli İyon kentidir. Böylece, Herodot'a inanılırsa, yalnız Atinalılar değil, onların da bir parçası olduğu İyonlar'ın geneli (Kara Yunanistanı'nda, adalarda ve Anadolu'da oturan bütün İyonlar) Pelasg stoktan gelme olup, diğer Pelasglar gibi Peloponez'den Akalar tarafından çıkarılmışlardır. Onun yazdığına göre, başlangıçta *Pelasg* ya da *Kıyıların Pelasgları* olarak bilinen İyonlar, zamanla hem dillerini hem de adlarını değiştirdiler ve giderek İyon adıyla bilinmeye başladılar. Herodot'un anlatımından orijinde Pelasg olan İyonlar'ın yaklaşık Akamenid-Lidya savaşı sırasında artık Helenleştikleri ve başkalarının da Helen sayıldıkları sonucu çıkıyor. Herodot, Akamenidler çağının Yedi İranlılar'ından biri olan Otanes'in fetihleri döneminde Lemnos ve Imbros'un halen Pelasglar'la yerleşik olduğunu ve Otanes'in adı geçen fetihleri onların donanmasıyla yaptığını da kaydeder (Herodotus, I., V., VI. ve VIII. kitaplar).

Yunan Tarihi

En eski Yunan yazarı olarak kabul edilen ve M.Ö. 10. veya 9. Yüzyılda yaşadığı sanılan Homer'de Grek ya da Yunan adlarına rastlanmaz. O'nun İlyada ve Odyesse adlarını taşıyan şiirlerinde modern Yunanistan'a kabaca *Achaea*, bugün Yunan dediğimiz halka ise daha çok *Akalar*(Akalar, Achaeans), bazen de *Argivler* veya *Danaanlar* denir.

Grek ve Yunan adları daha geç dönemlere aitler.

Grek adının onlara İtalya kıyılarında koloniler kurdukları tarihlerde ilk kez kantağa girdikleri Latinler ve müttefikleri tarafından takıldığı tahmin ediliyor. Latinler bu kolonicilere *Graii* adını vermişler. Bir görüşe göre zamanla Yunanca konuşan aşiretlerin ortak adı haline gelen *Grek* adı burdan gelmez.

Bir de bu tarihten sonra kullanılmış olan *Helen* (ve *Hellas*) adı var. Bu adın da başlangıçta Thessally dolayında oturan küçük bir aşiretin adı iken, M.Ö. 8. yüzyıl sonunda Dor, Ion, Aeol ve Arkadlar'ın ortak ve genel adına dönüştüğü

belirtiyor (J. B. Bury ve Russell Meiggs, *A History Of Greece - To The Death Of Alexander The Great*, 1975, s. 74-75).

1870'lere kadar Dorlar-öncesi Yunanistan tarihi hakkında tüm bilinenler, en eski Yunan yazarı olarak kabul edilen Homer'in şiirleri ve Yunan mitolojisiyle sınırlıydı. Ama Yunan geleneğinden esinlenerek Henry Schliemann'ın Truva ve Miken'de, Arthur Evans'ın ise Girit'te yaptıkları arkeolojik çalışmalarda Girit, Truva ve Miken (Aka) uygarlıklarının ortaya çıkarılışı Dor-öncesi Yunan tarihini daha da aydınlattı. Bu arkeolojik bulgular, onları motive eden Yunan geleneğine de bir dereceye kadar prestij kazandırdı.

Böylece, yani gelenek, arkeoloji ve tarih (başta Herodot olmak üzere eski Yunan tarihçilerinin yapıtları) birleşince, Yunan tarihinin erken dönemleri hakkında henüz çok eksik bile olsa bugün bir hayli şey biliniyor.

Buna göre, Yunan tarihinin Girit uygarlığını çökerten Akalar'la başladığı söylenebilir.

Yunan uygarlığının başlangıcı Geç Bronz Çağı'na ait Aka kenti Miken'dir. Başka bir deyişle, Miken (Mycen, Aka) uygarlığı, Yunanistan tarihinin kahramanlar çağıdır. Herodot, daha eskiden İyonlar'ın yerleşik olduğu Akalar'ın 12 kentini (bölümünü) şöyle saymaktadır: Pellene, Aegira, Aegae, Bura, Helice, Aegion, Rhype, Patrae, Pharese, Olenus, Dyme ve Tritaeae.

Miken'in M.Ö. 1200 yılı dolaylarında Dorlar tarafından yıkılışı Yunanistan kahramanlık çağının sonuna işaret eder. Geride Homerik şiirlerde (İlyada ve Odyesse'de) korunan anılar kalır sadece. Bu şiirlerde Truva'yı yıkan Mikenler (Akalar)'ın zamanına ait bilgilere rastlarız. Sözelimi Homer'de *Agamemnon* bir Miken kralıdır ve Miken krallarının Aka kralları içinde üstün konumda oldukları anlaşılmaktadır.

Dor istilasından hemen sonraki dönemler, yani Ege uygarlığının son aşamasını temsil eden Miken'in yıkılışından sonrası (11., 10. ve 9. yüzyıllar) *Karanlık Çağlar* olarak tanımlanır.

Karanlık Çağlar'ı M.Ö. 9. veya 8. yüzyıldan itibaren başlayıp M.Ö. 6. yüzyıl başlarına kadar devam eden Yunan kolonizasyonunun karakterize ettiği yeni bir çağ izler. Bu yeni çağla birlikte karanlık dönemden çıkılır. Yunanlılar'ın Batı Akdeniz, Güney İtalya ve Sicilya'nın yanı sıra, Ege, Marmara (Propontis) ve Karadeniz kıyılarında koloniler kurması bu Kolonizasyon Çağı'na rastlıyor.

Karanlık Çağlar'dan çıkıldığında, yani M.Ö. 8. yüzyıl dolayında Yunan dünyasında ilk kez *Polis* adı verilen yerleşme ve topluluk tipleri belirir. Birer kent ve/veya kent-devletidir bunlar. Böylece Karanlık çağlar denen dönemin savunucu ve dağıtık yerleşme düzeninin yerini bu çağdan çıkışta Polis modeli yerleşmeler, yani kent-devletleri alır ilk kez. Yunan dünyası bu tarihlerde bir seri kent-devletine (polis, site) bölünmüş haldedir ve bunların herbiri diğerine rakip, kendini yöneten, sınırları belli küçük bir birimdir. Herbiri kendi öz adlı, sınai, ticari ve törel sistemine sahiptir. Antlaşmalar yapar, ittifaklar ve Ligler kurar, savaş ve barış ilan eder, karşılıklı elçiler yollarlardı birbirine.

Bu çağda Yunan dünyasının birliği ifadesini yalnızca Yunan dilini kullanmakta ve dört yılda bir yapılan ortak Olimpik oyunlara katılmakta buluyordu. Bu oyunlar zamanla Pan-Helenik bir festivale dönüştü. Birbirleriyle savaş halindeki kent-devletleri bile bu oyunlarda temsil edilirdi. Böylece önemli bir diplomatik merkez de doğmuş oluyordu. Bir diğer birleştirici merkez ise *Delphi Tapınağı* oldu. Kent-devletleri arasındaki antlaşma sonucunda bu tapınak eski Yunan dünyasının en büyük hac merkezi haline geldi.

Koloni, *polis* adı verilen bu ana-kentlerden veya kent-devletlerinden dışarıya gönderilmiş yeni bir toplum veya topluluktur. Genellikle bir kurucunun liderliği altındaki birkaç-yüz yetenekli adamdan oluşan bu topluluk, ana-kentten ayrılıp gideceği yere varınca, kurucu kişi kentin kurulacağı yeri işaretler, yerleşilen toprakları, kale içi ve dışını kolonistler arasında eşitçe payederdi. Bu kurucu ölünce, ona bir kahraman olarak tapılırdı. Başlangıçtan itibaren bağımsız davransa da, bu topluluğun kendisinden çıktığı ana-kentle dinsel ve duygusal bağları devam ederdi (Bk. Graham Speake, *A Dictionary Of Ancient History*, 1994, s. 633 ve sonrasına).

Yunan kolonizasyonu diye bilinen dalgada kurulan koloniler, içinden çıktıkları polis denen kentlerin birer kopyası idiler. Savunma ihtiyacı bu kolonilerde bağımsız orduların oluşmasına götürdü. Bunu yazılı kanunların (anayasalar) ve iç-farklılaşmaların sonucunda tiranlıkların doğuşu izledi.

Kolonleştirmede ana motif her vakit aynı değildi. Nüfus artışı, ticari nedenler, tarımsal krizlerden ileri gelen kıtlıklar, toprak azlığı ya da açlığı, bazen politik motifler ve askeri gereksinimler gibi çeşitli nedenler rol oynardı bunlarda. Koloniler, ticaret yollarının korunması ve denetimi için de birer araç veya üs işlevi gördüler.

Bu kolonilerin bir bölümü Asıl Yunanistan'ı geride bırakan bir gelişme düzeyine ulaştılar.

M.Ö. 6. Yüzyılda Yunan kolonizasyonunun hızı kesildi. Bunda yerleşilmemiş toprakların azalması da rol oynadı. Buna rağmen M.Ö. 4. yüzyılda ve sonrasında bile kolonileştirme isteği ve ihtirası henüz ölmemişti. Çünkü bu dönemde de bazı yeni yerleşmelerin kuruluş örneklerine rastlanmaktadır. İskender istilasını izleyen Helenistik kolonizasyon ve Roma kolonizasyonu örnek verilebilir buna.

Yunan kolonileri Karadeniz'in en uzak parçalarına dek yayıldı. Dioscurias, Phasis (Kolçis'te kuruldu), Panticapaeum ve Tanais (eskiden Tauric Chersonesus denen modern Kırım yarımadasında kuruldu), Olbia (Dnieper ağzında), Odessus, Istrus ve Mesembria, Karadeniz kıyılarında kurulan Yunan kolonilerinden bazılarıdır. Karadeniz kıyılarında (özellikle Pontus ve Kolçis'te) kurulan kolonilerin çoğu kendisi de bir koloni olan Miletus tarafından tamamen ticari nedenlerle kurulmuşlardı. Örneğin Sinop ve Trabzon kentlerini kuranlar Miletuslular'dır. Bu kentlerin ikisi de M.Ö. 7. Yüzyıl ortalarında kuruldu. Pontus ve Kolçis'le yoğun ticari ilişkileri olan Miletus, buralardan en başta köleler, gümüş ve demir gibi madenleri getiriyordu. Bosforus'ta Abydos, Marmara bölgesinde Cyzicus (İznik, Balkız, Belkıs), Parion ve

Cardia (Gelibolu'da) gibi kentler de Miletus'tan gelen kolonistlerce kurulmuşlardı (Bkz. J. B. Bury ve R. Meiggs, *A History Of Greece*, 1975).

Yunan kolonileştirmesi, Trakya, Çanakkale Boğazı ve Marmara kıyılarını da kapsıyordu. Sonraları Bizans imparatorluğunun başkentine dönüşen *Byzance* kenti de M.Ö. 7. Yüzyıl ortalarında kurulan bir Yunan kolonisiydi.

Anadolu'nun batı kıyılarında İyon adıyla bilinen ve 12 İyon kentini (İyonya, Asya Yunanistanı) kuranlar ise, daha eski tarihlerde, bir geleneğe göre Dor istilasının neden olduğu Ege halklarının göçü sırasında, Heredot'a göre ise Aka istilası önünden ve Peloponez'den (Achaia'dan) gelmişlerdi. Heredot, bu İyon kentlerinin kuruluş hikayesini basitleştirerek anlatır. Peloponez'de yaşadıkları sırada onları yerlerinden eden Akalar gibi 12 kısım (aşiret) olan İyonlar, deniz yoluyla göçüp yerleştikleri Batı Anadolu'da 12 kent (kent-devleti) kurarlar. Hep birlikte İyonya olarak adlandırılan bu 12 kentin adları Heredot'ta şöyle verilmektedir: Miletus, Myus (Miyos), Priene, Efes, Colophon, Lebedos, Teos, Clazomenae (Kelisman), Phocaea (Foça). Geri kalan üç İyon kentinden biri Samos adasında, biri Chios adasında, diğeri de Erythrae'de bulunuyordu. Karya'da yeralan bu kentlerden ilk üçü ortak bir dil konuşurlardı. Ortak bir dile sahip olan sonraki altı kent ise Lidya'da bulunuyorlardı. Heredot, 12 kentin İyonları arasında dört ayrı dil veya diyalekt konuşulduğunu kaydeder. Bu oniki kent kendi aralarında Mycale'de Poseidon için Panionian adını verdikleri ortak bir tapınak da inşa etmişlerdi (Bk. Heredotus, I., VI. ve VIII. kitaplar). Heredot'un anlatımından İyon veya İyonya adının gerçekte çeşitli diller konuşan oniki kent-devletinin bir koalisyonunu ifade ettiği sonucu çıkarılabilir. Çünkü bu kentleri kuran kolonicilerin hepsinin aynı orijinden olması düşünülemez. Bunların tümünün aynı göç dalgasında gelmiş olmaları da inandırıcı değil. En azından onların bir bölümünün M.Ö. 8. Yüzyılda ve sonrasında, yani Yunan Kolonizasyonu adı verilen çağda geldiklerini düşünmek gerekir. İyonya adını alan coğrafyadaki bu koloniler, Heredot'tan biliyoruz ki, bu toprakların eski sakinleri olan Lidyalılar, Karyalılar ve Lelegler'le girişilen çatışmalar sonucunda ve onların direnişi kırılarak kuruldu. Bu nedenle İyonlar'ın bu kolonilerde adı geçen eski sakinlerle karışarak yaşadıklarını tahmin etmek güç değil.

Anadolu'da Yunan dili ve törelerini eken İyonların bu göçü olmuştu. Böylece onlar İyonya denen bu yeni Yunanistan'a anavatanlarında Dorlar'ın yıktığı eski uygarlıklarını da taşıdılar ve İyonya uygarlığının oluşumuna katkıda bulundular. Heredot'a göre eski Grekler'in en önde gelen veya en güçlü ırkları orijinde Pelasg olan *İyonlar* ile *Dorlar* (Helenler)'di. O'nun ifadelerine göre, İyonlar içinde en önde gelenler Atinalılar, Dorlar içinde ise Spartanlar (Ispartalılar) idi. Böylece Atina ve Isparta gibi iki ünlü devletten ilkinin İyonlar, ikincisinin ise Dorlar tarafından kurulduğunu öğreniyoruz. Lindus, Ialysus, Camirus, Cos ve Cnidus kentleri de Heredot'ta Dorlar'ın kentleri olarak anılırlar.

Atinalılar'ın eskiden dört aşiret olduklarını söyleyen Heredot, bu aşiretlerin adlarını **Geleon**, Aegicores, Argades ve Hoples olarak verir ve bu aşiretlerin kendi adlarını İyon (Ion)'un oğullarından aldıklarını öne sürer (V. Kitap, s. 73).

Heredot, ayrıca, Yunan rivayetlerine göre daha eskiden Pelasg olarak çağrıldıklarını söylediği *Aeollar*'dan (Strabo'ya göre ise, Aeollar antik zamanlarda Dorlar'la aynı ırk idiler) ve onların 12 kentinden (aşiretinden?) söz eder. Biri hariç hepsi İzmir (Smyrna) ile Bergama (Pergamum) arasında yeralan bu kentler şunlardı: Cyme, Lerisae, Yeni Kale, Temnos, Cilla, Notium, Aegiroessa, Pitana, Aegaeae, Myrina, Grynea ve daha sonra İyonlar tarafından ele geçirilen Smyrna.

Böylece, bugün Grek ya da Yunan adıyla bildiğimiz halkın farklı istila dalgalarına ait değişik ırkların veya aşiretlerin (Akalar, Dorlar, ve orijinde Pelasg stoktan olan İyonlar ile Aeollar) bir sentezi olduğu açığa çıkıyor. Bunlardan Pelasg orijinli olan İyonlar ve Aeollar Ege dünyasının eski sakinleri iken, başka deyişle daha eski fetihçiler iken, Akalar ve Dorlar daha sonraki istila dalgalarına aitlerdi. Akalar'ın Ege bölgesine M.Ö. 2000, Dorlar'ın ise M.Ö. 1200/1100 tarihleri civarında geldikleri varsayıldığına göre, tüm bu öğelerden bileşen yapısıyla eski Grek veya Yunan halkının M.Ö. 1. Milenyum başlarında şekillendiği söylenebilir.

Kara Yunanistan'ında antik dönemde en başta gelen Yunan siteleri İyonlar'ın kurduğu Atina ile istila sonrasında M.Ö. 9. veya 8. yüzyılda Dorlar'ın kurduğu Isparta (Sparta) idiler. Eski Yunan deyince ilk akla gelenler bunlardı. İlki bir deniz devleti iken, ikincisi kara devletiydi. Her ikisinde de köleci bir toplum vardı. Isparta, genelde gericiliği, Atina ise demokrasiyi temsil ettiler. Asya Yunanlılar'ı (İyonya siteleri) arasında ise en önemli merkez Milet (Miletus) idi. Erken Yunan tarihi bu merkezler etrafında döner.

Polis adı verilen eski Yunan sitelerinin pekçoğu kıyılarda yeralıyordu. Atina, Isparta ve Milet'in yanısıra, Mytilene, Samos ve Saros Körfez'ndeki Egine de M.Ö. 8. yüzyılın tanınmış Yunan siteleri arasında anılırlar.

Akamenidler'in batıya yayılışları ve Lidya yenilgisiyle birlikte M.Ö. 490'dan 479'a kadar devam eden ve Pers ya da Med Savaşları olarak bilinen İran-Yunan savaşları patlak verdi. Bu savaşlarda Xerxes'in İran orduları Kara Yunanistanı'na dek ilerleyip Atina'yı yaktılar. Sonuçta Xerxes geri çekilmeye zorlandı ve İyonya kentleri de geçici olarak özgürleştiler.

İran yenilgisini izleyen dönemde Yunan dünyasında felsefe, bilim, şiir ve edebiyatta bir yükseliş dönemi yaşandı.

İran'a karşı Yunan direnişine Atina öncülük etmiş ve bu direniş sürecinde oluşturulan Delian (Delos) Ligi'ni sonraları Atina İmparatorluğu'na dönüştürmüştü. Ama Atina üstünlüğü onu Isparta ile karşı karşıya getirdi ve M.Ö. 459 yılında Peloponez Savaşları olarak bilinen Atina-Isparta savaşları koptu. Bu savaşlar sürecinde Atina üstünlüğü ve imparatorluğu son buldu. Böylece Yunan dünyasında bir zaman için Isparta öne çıktı. Sonraki mücadelelerde üstünlük sık sık el değişti.

Daha sonra Yunanistan Makedonya'nın hakimiyeti altına girdi. M.Ö. 323/318'den M.Ö. 31 yılına dek süren Makedonya hakimiyeti dönemi *Helenistik Peryod* olarak da tanımlanır. Bu dönemi M.Ö. 31'den M.S. 476'ya kadar devam eden

Roma egemenliği periyodu, onu da Bizans çağı izler. Böylece Makedon hakimiyetine girdikten sonraki Yunanistan tarihi, Makedon, Roma ve Bizans tarihlerinin bir parçasına dönüşür.

Antik Yunan Dini ve Panteonu

M.Ö. 2000 yılında Yunanistan'a giren Yunanca konuşan aşiretler Olympus Dağı eteklerine yerleştiler ve birlikte getirdikleri tanrılarını Gök Tanrısı Zeus'un liderliği altında bu dağın yükseklikleriyle ilişkilendirdiler.

Yunan mitolojisinde insanların ve tanrıların babası rolündeki süper tanrı Zeus, bacısı Rhea ile evlenen Yer ve Gök'ten olma Titan Kronos'un oğludur. Mitolojide yer ve gök kişileştiriliyor.

Poseidon (deprem tanrısı ve denizlerin yöneticisi), *Hades* (yeraltı tanrısı ve ölümler dünyasının egemeni), tanrıça *Hera* (toprak ana, Argos'un yer tanrıçası, evliliğin ve doğumun koruyucusu), *Hestia* ve *Demeter*, Zeus'un kardeşleridir.

Herkül (yarı-tanrı, yarı-kahraman bir figür. Yunan mitolojisinde kahramanların en büyüğü. Perseus, Thesus ve Jason onun mitsel çağdaşlarıdır), *Hermes* (Zeus'un kuryesi ve ölümlerin ya da ruhların rehberi), *Artemis* (Grek-öncesi bir orijini olan avcı ve bakire bir kadın, yabanın ve yabani şeylerin tanrıçası), *Athene* (zanaatçıların koruyucusu), *Ares* (savaş tanrısı), *Castor*, *Ate*, *Hebe*, *Xanthus*, *Polydeuces*, *Dardanus*, *Afrodite* (aşk ve sevgi tanrıçası. Sümer'in İnanna'sına karşılık düşerdi. M.Ö. 4. Yüzyılda yapılan ilk çıplak heykeli Anadolu'da bulundu. Onu Truva ile ilişkilendiren iki rivayet var), *Dionysus* (şarap tanrısı), *Helen* (Truva kralının oğlu Paris'le kaçtığı rivayet edilen kadın) ve *Apollo* (*Artemis*'in ikiz kardeşi. Bu ikizlerin Lycia'da doğduklarına inanılırdı. İlyada'da *Apollo*'dan hem tanrı hem de kral olarak sözedilir) ise bacısı *Hera* ile evlenen Zeus'un değişik kadınlardan olma çocuklarından bazılarıdır.

Ateş tanrısı *Prometheus* vd. gibi başka Yunan tanrıları da var.

Bir dağlar ve denizler ülkesi olan Yunanistan'da, tüm bu tanrı ve tanrıçaların ülkenin en yüksek dağı olan Olympus'ta oturduklarına ve orada yaşadıklarına inanılırdı.

Dünyanın orijini çok daha gerilere ait bilindiği için Zeus'a yaratıcı bir rol yüklenmedi. Ama Homerik Çağ'da insanlığın kaderini onun belirlediğine inanıldı. Adalet ve ceza onun elindeydi. Tüm dünyayı yöneten oydu. Yunan sanatçıları onu sakallı ve yakışıklı bir erkek olarak resmeder (Bk. Arthur Cotterell, *A Dictionary Of World Mythology*, 1979).

Yunan dininin ilk biçiminin Girit (Minoan) ve Aka (Miken) inanç ve pratiklerinin bir sentezi olduğu sanılıyor. Mitolojide adları geçen bir çok tanrı ve kahraman bu çağa aittir. Hemen her önemli kent, kendi yönetici ailesi için mitsel bir şecere yapmış. Daha az uygar Yunanlılar oldukları düşünülen Dorlar'ın M.Ö. 1200 yılındaki istilasıyla bu ilk biçim son bulur ve yerli Girit geleneğinde en üstün olan yer tanrıçasının yerini Gök tanrısı Zeus alır.

Yunan uygarlığının evriminde Anadolu ve Mısır'la kontaklar önemli rol oynamış olmalı. Yunan mitolojisinin orijini de önemli ölçüde bu iki coğrafya ile ilişkili görünüyor. Nitekim tarihçi ve seyyah Herodot'a göre Yunan tanrılarının çoğunluğu Mısır'dan ödünç alınmadır. Bu tanrıların bir bölümüyse (Frigya ya da Girit'ten alındığı sanılan *Dionysus* gibi) erken Ege ve Anadolu halklarından alınmışlar gibi.

Anlaşılan odur ki, mitolojide adları geçen tanrıların en azından bir bölümü uzak geçmişin yöneticileri ve kahramanlarıdır. Dolayısıyla, mitolojinin anlattığı şey bir yere kadar yönetenlerin az-çok hayali ve efsanevi bir tarihidir. Nitekim Homer'de tanrılar tamamen insandırlar. Onlarda bazı uluslardaki tanrıların aksine dünyayı yarattıklarına dair bir iddiaya rastlanmaz. *History Of Western Philosophy* adlı eserinde Bertrand Russell'in de işaret ettiği gibi fetihçi aristokrasie ait Homerik tanrılara atfedilen tek şey, dünyayı yaratmak değil, onu zaptetmek olmuştur ve bu tanrıların insandan tek farkları ölümsüz oluşları ve insan-üstü güce sahiplikleridir.

İTALYA VE ROMANLAR

İtalya'da çok sayıda ırk ve dil mevcuttu. Daha sonra Etrüskler, Ombriler ve diğer halklar eklendi bunlara. M.S. 5. Yüzyılda ise Keltler ve başkaları geldiler. Böylece bir etnik çeşitlilik oluştu. Erken İtalya tarihinde Fenikeliler ve M.Ö. 8. ve 6. yüzyıllar arasında İtalya kıyılarında bir seri koloniler kuran Yunanlılar da önemli rol oynadılar.

Latium ve Güney İtalya'nın eski nüfusu Pelasg stoktan idi. Erken İtalya ırklarının en uygarı da bunlardı.

Pelasg stoktan olan, hatta Pelasglar'ın kendisi oldukları düşünülen Etrüskler'in Lidya'dan göçü Herodot'ta Truva'nın düşmesinden (M.Ö. 1184?) önceye, yaklaşık M.Ö. 13. yüzyıl sonlarına yerleştirilir. İtalya'ya ne zaman vardıkları kesin değilse de, bu tarih en geç M.Ö. 800 yılı dolayları olarak düşünülüyor. Latium (Batı İtalya'da modern *Lazio* bölgesinin güneyi), Roma ve diğer merkezleri işgal eden Etrüskler, hemen hemen tüm İtalya'yı içine alan bir imparatorluk kurdular. İtalya'nın pek çok yerinde onlara ait yazıtlar bulundu. İtalya'ya alfabeyi ilk getirenlerin Etrüskler olduğunu söyleyen kaynaklar var. İtalya'da çok sayıda ve büyük siteler kuran Etrüskler kendilerine *Rasenna* derlerdi. Yunanlılar *Tyrsenoi* (Tyrrhenoi), Romalılar ise *Tusci* derdi onlara. Arkeoloji, Etrüskler'in yurt edindiği Orta İtalya'daki Etruria (Hetruria, Hetruscus, Turscus/Tursicus, Tuscia, Toscana, Tuscani, Thuscus)'da ileri bir uygarlık tespit etti.

Etruria adı, özellikle onun Hetruria şekli, Hatti (Hitit, Het) adlarıyla dikkat çekecek kadar paralellik taşıyor.

Roma kentinin az sonra değineceğimiz Truvalılar tarafından kurulduğuna ilişkin geleneğe bakılırsa, Anadolu'dan İtalya'ya sadece Etrüskler değil, büyük ihtimal onlarla aynı göç dalgasında Truvalılar ve başkaları da geldiler. İtalya'daki eski yer, nehir ve göl adları (Trasimeno, Cortona, Telamone, Sienna, Arezzo, Bolsena, Orte, Terni, Milan veya Milano, Lazio vd gibi) da bu düşüncemizi destekler görünüyor.

Roma'nın Başlangıcı ve Kısa Tarihi

Roma'nın kuruluşu üstüne çeşitli efsaneler var.

Bir Roma rivayeti kentin kuruluşunu *Romulus* ve *Remus* adlı ikiz kardeşlere atfeder. Efsaneye göre bunlar *Mars*'in *Rhea Silvia* adlı bakireden olma çocuklarıdır. Savaş tanrısının baskısıyla anneleri küçük bir bot içinde Tiber dalgalarına bırakır onları. Ama bir dişi kurt tarafından kurtarılıp emzirilirler. Daha sonra kendilerini bulan saray çobanı tarafından evlat edinilirler. Büyüdüklerinde Roma kentini kuran iki kardeş arasında anlaşmazlık çıkar ve Remus öldürülür. Romulus ise kentin ilk kralı olur. Kırk yıl yönettikten sonra ölen Romulus bir tanrıya (*Quirinus*) dönüştürülür. Dişi kurt ise, M.Ö. 510 yılında Cumhuriyet'in kuruluşunu takiben milliyetin/ırkın sembolü olarak benimsenir ve M.Ö. 296 yılında bu kurdun bir heykeli de yapılır. Dişi kurt ile ikizlerin resimleri Roma madeni paralarına da kazınır.

Yunan geleneğine göre ise, Roma kenti, Truva'nın düşüşünden sonra *Aeneas* adlı birinin liderliğinde İtalya'ya göçeden Truvalılar tarafından kurulmuştur. Bu efsane, çok açık ki, Romanlar'ın Truva orijinli olduklarına işaret etmektedir.

Livy'nin kaydettiği bir versiyonda kentin kuruluşuna ilişkin Roma ve Yunan geleneklerinin bir kombinasyonunu görüyoruz: Buna göre, Truvalılar'ın gelişi sırasında Latinler'i Latinus adlı bir kral yönetmektedir. O'nun kızı Lavinia ile evlenen Truvalılar'ın lideri Aeneas, Latinus öldükten sonra Latinler'in de yöneticisi olur böylece. Aeneas ölünce tahta oğlu *Ascanius* (Iulus) geçer. O'nun kurduğu Alba kentinde oniki kadar kralın yönetiminden sonra, Numitor adında biri çıkar tahta. Mars'a Romulus ve Remus adlarındaki ikizleri veren *Rhea Silvia*, Numitor'un kızıdır. Tahtı gasbeden Numitor'un kardeşi Amulius, Romulus ve Remus kardeşleri suda boğarak öldürmeyi planlar, ama onlar mucizevi bir şekilde kurtarılır. İki kardeş dişi bir kurt tarafından emzirilir ve çoban Faustulus tarafından büyütülürler. Amulius'u öldürüp dedeleri Numitor'u tekrar tahta oturturlar. Ardından mucizevi bir şekilde kurtarılmış oldukları yerde Roma kentini kurarlar (Livy'den aktaran H. H. Scullard, *A History Of Roman World: 753 to 146 B.C.*, s. 46-47).

Roma geleneğinde kenti kuran Romulus iken, Yunan geleneğinde Truvalı Aenas'tır. Latinler de dahil olmak üzere Aenas'ın halk tarafından bir kutsal ced olarak kabul edildiğine ve Aenas kültüne işaret eden deliller var. Kaynaklara göre Aenas, özellikle Etrüskler'in oturduğu Etruria'da popüler bir karakterdi ve burada onu babasını taşırken gösteren, yani Truva'dan göçü ya da kaçış olayını sembolize eden M.Ö. 6. yüzyıla ait sanılan heykeller de bulunmuştur. Bologna müzesinde ise, bir çocuğu emziren bir kurt tablosu (stele) var. Bu eser de Etrüskler'e aittir. Bu olgulardan hareketle Roma'nın kuruluşuna ilişkin efsanenin Roma'ya Etruria'dan getirilmiş olabileceğini düşünen yazarlar vardır. Birçok eski tarihçi de Roma'yı Aenas'ın kurduğunu yazarlar. Onlarca değişik şekli bulunan geleneğin bazı versiyonlarında Romulus ile Remus (Romus), Aenas'ın oğulları veya torunları olarak tanıtılır.

Romulus ve Romus/Remus, Scullard'a göre, belki de aynı adın değişik şekilleri olup zamanla iki farklı kişi sanılmış olabilirler.

Bu geleneklerde Romulus veya Romus (Remus)'un Roma adının isim babası olarak görüldüğü oldukça açıktır. Yani gelenekte yalnızca Roma'nın başlangıcını değil, yanısıra, Roma adının orijinini de açıklama çabası var. Roma adının Etrüsk kökenli olduğunu düşünür bazı kaynaklar. Tarihsel çağlarda *Romilia* ve *Remmia* adlı genslerin (toplulukların) varlığından sözedilir ki, bu olguyla birlikte düşünülürse, efsane daha çok anlam kazanır. Dahası, üç eski Roma(n) aşiretinden birisi *Ramn* (*Ramne*) adını taşır ve bu aşiretin Etrüsk olduğu söylenir. Eski Roma halkını oluşturan üç aşiretten (tribu) diğer ikisi ise, Titi ve Lucer aşiretleriydi. Bazı kaynaklara göre bu aşiretlerden üçünün adı da Etrüskçe'dir. Üçü de Roma'nın kuruluşu sırasında ve daha öncesinde mevcuttular. R. Ellis, daha önce adını andığımız eserinde, Roma adının bir yer adı olan Rum teriminden gelmiş olabileceğini yazar (Ellis, a.g.e., s. 169).

Roma kentinin kuruluş tarihi de hayli ihtilafli bir konu olmuştur.

Bu konuda M.Ö. 900, 814, 748 ve 728 gibi tarihleri veren yazarlar var. Sonuçta Roma'nın kuruluşu için M.Ö. 753 yılı resmi tarih olarak kabul edildi. Ama bu, kuşkuları ortadan kaldırmaya yetmedi.

Roma'nın kuruluşu olarak kabul edilen M.Ö. 753'ten Batı Roma İmparatorluğunun yıkıldığı M.S. 476 yılına kadarki Roma tarihi, İlk Krallık (753-510 M.Ö), Cumhuriyet (510-27 M.Ö), erken ve geç İmparatorluk olmak üzere dört evreye ayrılıyor.

Bu çalışmanın değişik bölümlerinde Roma imparatorluğunun tarihi konusunda hayli bilgi verdiğimiz ve hem de bu çalışmada daha çok başlangıçlar, orijin ve geçiş konakları gibi en az bilinen sorunlarla ilgilendiğimiz için, Roma tarihinin özellikle Roma Monarşisi veya İlk Krallık (753-510 M.Ö) denen birinci dönemi üzerinde durmamız gerekecek. Geleneğe göre ilk Roma kralı Romulus'tur. O'ndan sonraki erken Roma krallarının adları, Titus Tatius, Numa Pampilius, Tullus Hostilius (673-642 M.Ö), Ancus Marcius, Tarqu (Tarquinius) Priscus (616-579 M.Ö), Servius Tullius (578-535 M.Ö) ve Tarquinius Superbus (534-510 M.Ö) olarak verilmektedir (Scullard, a.g.e., s. 50-51).

Romulus, Titus Tatius ve öteki kralların bazıları da kaynaklarda daha çok efsanevi kişilikler olarak görülürler. Yalnızca son üç veya iki yöneticinin tarihsel olabileceği kanısı egemen. Tarihsel oldukları düşünülen son üç kralın hepsi de Roma'nın politik ve kültürel olarak Etrüsk kontrolünde olduğu dönemi temsil ederler. Böylece en azından M.Ö. 616-510 tarihleri arasındaki yaklaşık yüz yıllık dönemde Roma'yı Etrüskler yönetmiştir.

Aslında adlara ve Roma'nın kuruluşuna ilişkin rivayetler de dahil öteki verilere bakıldığında, erken Roma krallarının tümü büyük ihtimalle bir Etrüsk hanedanına mensuplardı. Roma'ya pek çok Etrüsk klanının veya ailesinin yerleştiği bilinen bir şey. Roma oyunlarını koyanlar Etrüskler'di. Roma'da pek çok yapıt bırakmış onlar. Roma'da bulunan Etrüsk yazıtları da kanıtlar bunu.

Roma, merkezi bir kente ve birleşik bir hükümete M.Ö. 6. Yüzyılda Etrüskler altında dönüşür ve Karataca ile anlaşmalar yapar.

Tüm bunlara rağmen resmi İtalyan ve Roma tarihleri, Roma'yı bir Etrüsk kenti olarak değil, esasta bir Latin kenti (ırk, dil, kurum ve din alanında) ve karakolu olarak görür, Etrüskleri yabancı ve onların yönetimini de yabancı yönetimi olarak tarif ederler. Nitekim M.Ö. 500'lü yıllarda Roma Monarşisi'nin bir isyanla yıkılışını ve Etrüskler'in Roma'dan kovuluşunu aynı zamanda yabancı Etrüsk hakimiyetinin sonu ve bağımsızlığın kazanılması olarak değerlendirirler.

Bu görüşlerin objektifliği oldukça kuşku götürür bizce.

Ama gerçek ne olursa olsun Roma'nın pek çok alanda Etrüskler'e çok şey borçlu olduğu, bir çok şeyi onlardan ödünç aldığı tartışma götürmez. Etrüsk mirası yeterince açık bir olgu.

Etrüskler'in yıkılışı ve kovuluşu ile birlikte Roma tarihinin Cumhuriyet dönemine (510-27) girilir. Böylece krallıktan cumhuriyete geçilir.

Bu dönemin önemli olaylarından biri M.S. 5. Yüzyıldaki Kelt istilasidir. İstilacılar çekildikten sonra yeniden güçlenen Roma savaşlar yoluyla tüm İtalya'yı kendi hakimiyeti altında bir konfederasyon içinde birleştirir. Ardından dışa yönelir ve Akdeniz hakimiyeti üzerinde Kartaca ile Punik Savaşları olarak bilinen üç uzun savaş yapar (Romalılar Kartacalılar'a Fenikeli anlamında Punic derlerdi). Kartaca, M.Ö. 814 yılında Fenikeliler tarafından Afrika'da kurulmuş bir kolonydi. Zamanla bir deniz imparatorluğuna dönüşmüştü. M.Ö. 264 yılında başlayan Roma-Kartaca savaşları belirli kesintilerle Kartaca'nın düştüğü M.Ö. 146 yılına kadar devam eder. Bu tarihten sonra Akdeniz giderek Roma kontrolüne girdi. Makedonları yenilgiye uğratıp onların Yunanistan'daki egemenliğine son veren Roma Yunanistan'da da kendi hakimiyetini kurdu. Ardından Suriye Selukidler (Makedonlar)'i ile karşı karşıya geldi. Suriye savaşı (192-188 M.Ö), Selukidler'in yenilgisi ve Doğu Akdeniz'de Roma üstünlüğünün kurulmasıyla sonuçlandı. Sonraki süreçte Anadolu da Roma yönetimi altına sokuldu.

Batı Roma İmparatorluğu M.S. 5. Yüzyılda Hunlar'ın önünden batıya kaçıp Roma'ya giren Vizigotlar (410) ve Vandallar (455) tarafından yıkıldı. Bizans adıyla bilinen Doğu Roma İmparatorluğuna ise, bu tarihten yaklaşık bin yıl sonra Osmanlılar tarafından son verildi (1453).

Erken Roma Toplumunda Sınıflar ve Politik Örgütlenme

Roma'nın büyümesinde klanlar (gensler) hayati rol oynadı.

Her kişinin kendi klanını belli eden bir adı vardı. Erken dönemde bu klanların ortak bir dini ve mezarlığı vardı. Ama efsanede fethedilen toprakları payettirdiğine göre, Romulus zamanında toprakta özel mülkiyet ve sınıflar artık doğmuş olmalıydı.

Roma toplumu *Patrisyenler* (Soylular) ve *Plebler* (avam, halk) olmak üzere başlıca iki sınıfa bölünmüş haldeydi.

Romulus, yüz senatör seçer ve onlara Patreler adını verir ki, bu Patreler'in soyundan gelenlere Patriciler denilir. Patreler, klanın ortak varlığını artık kendi özel mülklerine dönüştürmüş bulunan klan şefleridir. Onların yakınları ve soyu doğuştan soyluluğu oluşturur. Nüfusun tüm geri kalanı ise Plebler'dir.

Bu iki sınıfın orijini konusunda farklı görüşler var. Plebler, bir modern teoriye göre, farklı bir ırka işaret etmektedir. Başka deyişle bunlar, istila edilen ve boyun eğdirilen eski Latium sakinleridir. Bir görüşe göre istila edenler Etrüsk, istila edilenler de Latinler olabilir. Bir diğer görüşe göre de, iki sınıfı ayırd eden ırksal değil, servet ve konum farklılığıdır. Patriciler'in orijinal halka, Plebler'in ise onlara sığınmış bağımlı nüfusa veya baskı altındaki vatandaş-olmayan kesime tekabül ettiği teorisi var bir de. Bazı bilginler iki sınıf arasında bir ırk farkı görmez ya da ilk sakinler ve fetihçiler türünden bir ayırım yapmazlar. Bunlara göre, ikisi arasındaki mücadele salt sınıfsal (ekonomik ve sosyal) nedenlerden ileri geliyordu. Konu henüz netleşmiş değil aslında.

Erken Roma toplumunda yönetsel kurumlar kral (Rex), Senato ve Halk Meclisi (Comice)'nden bileşiyordu. İktidar onların elindeydi. Kral denenler gerçekte klan veya kabile şefleriydi. Senato, Yaşlılar Meclisi'ne verilen addır. Kralın danışma kurulu gibi hizmet görürdü. Romulus'un klanların önde gelenlerinden bu nitelikte yüz kişi seçtiği söylenir. Tüm yürütme gücü kraldaydı. Krallık irsi değil, seçimseldi. Halk Meclisi de klanlara dayalıydı.

(Not: Bizans tarihi için Dersim ve Zaza Tarihi'ne bakılmalıdır).

HİNDİSTAN

Hint uygarlığı, Aryan-öncesi Indus kültürü (2300-1750/1600 M.Ö) ve Aryan çağı kültürü (1500-1000 M.Ö) olmak üzere iki aşamaya bölünür.

1921 yılında başlatılan antik Pencab kenti Harappa (Hara) kazılarında ortaya çıkartılan bulgular Pre-Aryan Indus Nehri medeniyetini temsil ediyor. Aryan-olmayan ırklara ait bu ilk uygarlık Pencab'da, Sind'de ve Belucistan sınırlarında yayılmıştı. Sümer kenti Ur'daki bulguların Harappa kenti ile Sümerler arasında ticari ilişkilerin varlığına işaret ettiği kaydediliyor.

Harappa uygarlığı kendi çağının Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarıyla eşit gelişkinlikte kabul ediliyor.

Aryanlar'ın Hindistan'a gelişi ise, M.Ö. 2000 yılı dolayında yer aldığı sanılan büyük Aryan göçüyle ilişkilendirilir.

Bilinmeyen bir anayurttan, bir teoriye göre Güney Rusya ve Kafkasya'dan, bir doğal felaket, belki de Orta Asya'dan gelen bir seri Moğol istilası nedeniyle göçetmek zorunda kalan Aryan stoktan halklar, bu göç sırasında irili ufaklı

gruplara bölünerek çeşitli yönlere doğru dağılırlar. Bu göçmenler İtalic, Grek, Germanik, İngiliz, Keltik, İrani ve Sanskritçe veya modern Hindu dili konuşanların ataları olarak görülürler.

Bu konudaki fikirlerde daha çok dilsel dataya dayanılıyor.

Hint-Avrupa dilleri konuşan bu halkların göçleri Avrupa ve Hindistan tarihinde yeni bir çağ açar. Anadolu (Kapadokya)'da izlerine yaklaşık M.Ö. 2000 yılı dolayında rastlanan Hititler'in bu göç dalgasına ait olduğu öne sürülür. Böylece Hititler yeni bir toprağa yerleşen ilk Hint-Avrupalılar olarak görülür. Diğer aşiretler Anadolu'yu boydan boya geçip batıya yönelirler.

Bazı aşiretler ise İran'a ve İran üzerinden daha doğuya (Parthia ve Baktria'ya) göçerler. İran'a Hint-Avrupa dilinin M.Ö. 1800-1500 yıllarında bunlar tarafından getirildiği ve bir süre birlikte yaşadıkdan sonra onlardan bir bölümünün M.Ö. 1500-1000 yılları arasında Hindistan'a girip yerleştikleri, böylece orada Aryan Çağı'nı başlattıkları varsayılıyor. Bu çağın ilk yüzyıllarına ilişkin arkeolojik veriler mevcut değil. Sözlü gelenekten ve Aryanlar'ın dini kitabı Vedalar'dan (en eskisi Rig Veda'nın Aryan istilasının tarihi olarak kabul edilen M.Ö. 1500 dolayında kompoze edilip, en erken M.Ö. 600 yılı dolayında veya çok daha sonraları yazıya döküldüğü belirtilir) yararlanılarak bazı sonuçlar çıkarılıyor.

M.Ö. 1000-450 arası dönemde Hindistan'ın daha uygar eski sakinleri (dasalar) ile onları köleleştiren istilacı (barbar) Aryanlar arasında bir kaynaşma ve birleşme süreci yer alır. Mauryan yönetimi (326-184 M.Ö) altındaki politik birlik bu entegrasyon sürecinin zirve noktasını temsil eder.

Ama bu süreç çatışmalarla doludur. İstilacı Aryanlar (bir dil ailesi ve ırkın adı olarak kullanılan *Aryan* sözcüğünün *soylu* anlamı olduğu söylenir), dil ve dinlerinin yanısıra, kendilerine kıyasla kara-derili veya daha kara-derili olmakla ayırt edilen eski Hindistan sakinleriyle savaşır ve dört geniş kesimden oluşan bir kast toplumu oluştururlar.

En önde gelen Aryan aşireti olarak *Bharata* adı geçer. Bu adın bir ihtimal bir reisin veya kralın adından geldiği sanılıyor. İlyada destanını andıran sonraki Aryan epiki *Mahabharata* (*Büyük Bharata* demektir), krallar (rajalar) arası savaşlara ilişkindir.

M.Ö. 6. veya 5. yüzyılda Hindistan'da *Budizm* adı verilen yeni bir din doğdu ve daha eski olan *Brahmanizm*'in yerini aldı giderek. Budizm kavramı, bu dinin kurucusu kabul edilen *Buda* (*aydınlanmış* anlamı bir kelime)'nin adından gelmez.

M.Ö. I. yüzyıl ortalarında Hindistan Tacikistan'da yerleşik Kuşanlar (bir Saka aşireti)'in istilasına uğradı ve Kuşan imparatorluğuna dahil edildi.

Hindistan'da klasik çağı (M.S. 320-700), İslam'ın etkisine girdiği dönem izledi. Binlerce yıl önceki Aryan istilası kadar önemli sonuçları oldu bu dönemin (711-1556). Pakistan ve Bengalde, ayrıca asıl Hindistan'daki milyonlarca Müslüman bu etkinin ürünleridir. Bu dönemi Moğol hakimiyeti altındaki birlik izledi (1556-1605).

(Bk. Stanley Wolpert, *A New History Of India*, II. baskı, 1982, Oxford University Press).

ÇİN

Çin medeniyeti; Mezopotamya, Mısır ve Hint'in yanısıra dünyadaki en eski dört medeniyetten biri olarak kabul edilir. İlk üçünden daha geç gelse de yaklaşık dört-bin yıl boyunca kesintisiz sürebilen tek medeniyet oldu.

Çin uygarlığının ana beşiği Yellow Nehri havzalarıydı. Burada en eski zamanlardan beri yerleşmeler bulunduğuun işaretleri var.

Çin uygarlığı ve alfabesinin orijinini Mezopotamya'da arayanlar varsa da, bu konuda egemen görüş, oldukça tecrit halde yaşayan Çinliler'in, yerli, otokton bir uygarlığa sahip olduklarıdır. Bu nedenle de Çin uygarlığının orijini ve evrimi konusunda daha çok Çin kayıtlarına dayanma gereğine vurgu düşülür.

Çin tarihçileri Çin'in antik tarihini, *Erken*, *Orta* ve *Geç* antik çağ olmak üzere aşamalara bölerler.

En eski Çin hanedanlığı *Hsia Hanedanlığı* (2205-1766 M.Ö)'dir. Ona ilişkin bilgiler rivayetlere dayanıyor. Daha sonra *Shang Hanedanlığı* (1766-1122 veya 1500-1050 M.Ö) gelir.

Bu ikisi Çin'in tarih-öncesine aittirler.

Tarihin başladığı noktada Çin, zaten yüksek bir uygarlık düzeyinde bulunuyordu.

Az evvel adını andığımız hanedanlıkları Chou veya Zhou (1122-256 M.Ö), Bahar ve Yaz Peryodu adı da verilen Doğu Chou/Zhou (722-481 M.Ö), Savaşan Devletler (403-221 M.Ö) dönemleri takib eder.

Bunları, adı China (Çin) olarak hala yaşayan ve Çin'i bir imparatorluk halinde birleştiren **Ch'in (Qin, Ts'in)** hanedanlığı (221-207/206 M.Ö) izler.

Ünlü Çin Seddi, Ch'in/Qin hanedanlığı döneminde yapıldı.

Daha sonra bir isyan yoluyla kabaca Roma İmparatorluğu ile çağdaş olan **Han** hanedanlığı kuruldu (M.Ö. 206-M.S 220). Hanlar dönemi, Doğu ve Batı Han veya Eski ve Yeni Han diye ayrılır.

Çinliler halen kendilerini Han'lılar olarak adlandırır. Bu hanedanlık Ch'in (Qin) yıkılınca kuruldu. Çin milliyetinin doğuşu bazı kaynaklarda Hanlar'la başlatılır.

Qin (Ch'in) ve Han hanedanlıkları dönemlerinde fetihler yoluyla tüm devletler tek bir imparatorluk halinde birleştirilir. Böylece ilk kez bu iki hanedanlık altındadır ki, Çin'de merkezi bir monarşi doğar.

Asıl Çinliler'i Moğol, Tibet vd gibi Çin azınlıklarından ayırt etmek için *Han Chinese* kavramı kullanılır.

M.Ö. 3. Yüzyılda Türkçe konuşan aşiretlere ait Hsiung-nu hanedanlığı var bir de. Bunların Hunlar'la akraba olabileceği sanılıyor. Sonunda onların kurdukları imparatorluk (Batı Mançurya'dan Çin Türkistan'ı ve Pamirler'e dek uzanan ve Moğolistan ile Güney Sibiryayı da içeren) Han Hanedanlığı tarafından zapt edildi.

Daha sonraki hanedanlıklara gelince: Hsin (M.S. 8-23), birbirini izleyen üç krallık dönemini ifade eden Üç Krallık (220-265), Batı Chin (265-316), Kuzey ve Güney hanedanlıkları (420-581), Sui (581-618), T'ang (618-907), Beş Hanedanlık ve On Krallık (907-960), ve Sung (960-1126 Kuzey, 1126-1279 Güney Sung) hanedanlıkları bunlardan bazılarıdır.

Bunlara Kuzey-Batı Çin'de Moğolca konuşan ve Khitan denen Şaman inançlı aşiretlere ait Liao (907-1125) ve onun devamı olan 12. Yüzyılın Kara Khitai hanedanlığını da eklemek gerek. 10. Yüzyıl ortalarında (946) Geç Chin hanedanlığını yıkan ve Güney Mançurya'da iktidara gelen bu Moğol aşiretleri Çin tahtını talep ediyorlardı. Çin-modeli kurumları, Çin ünvanlarını, Çin törenleri ve yazı-dilini benimseyen Liao hanedanı Çinlilerin bir kesiminden de destek gördü. Mançurya adı, Manchu adında Tungusik bir halkın adından gelmez. Manchular'la Korelilerin aynı orijinden oldukları söylenir.

Daha sonra şu hanedanlıkları görüyoruz: Kuzey Çin'de Asıl Çinlilerin değil Doğu Mançurya ve dolaylarından olduğu söylenen Jurched'ler adında Tungusik bir halka ait Chin (1115/1122-1234), Yuan (1271-1368), Ming (1368-1644) ve Ming Evi yıkılınca kurulan Ch'ing (1644-1911).

Ardından Cumhuriyet (1911-1949) ve daha sonraki Halk Cumhuriyeti geliyor.

Kaynaklarda Çin'de kurulan devletlerin kronolojik tablosu veya Çin tarihinin periyodları böyle verilir.

Yılmaz Öztuna *Siyenpiler/Tabgaçlar* hanedanlığı (216-394) ile nerede bulunduğunu belirtmediği bir *Dimlin/Timlin* (M.Ö. 300'lerden M.S. 550'lere kadar varolan) krallığından da söz etmektedir. Asıl adı Temujin olup *Chinggis* (*Genghis, Jenghiz*) ünvanını alan ve Cengiz Han diye ünlenen büyük Moğol hanının kurduğu devleti de anmak gerekir belki.

Orta Asya steplerinde iktidar olan göçebe Moğol halkı, Çin'in tümünü veya bazı kesimlerini zapt ederek Kuzey Wie, Liao ve Chin gibi, Çin modeli hanedanlıklar kurdu. *Qin* veya *Kin* şeklinde de söylenen Chin (veya **Tsin**) adının *altın* anlamına geldiği söylenir. Tatar aşiretlerinden biri de bu adı ünvan olarak benimser ve kendi kurduğu hanedanlığa (Chin/Kin Hanedanlığı) da ad olarak verir bunu. Bu Tatar aşireti bu nedenledir ki, bazen *Altın Ordu* (*The Golden Horde*) diye çağrılır.

Çin dilini resmi dili yapan ve Çin adetlerini benimseyen Kuzey Wie Hanedanlığı (386-534) Budizmi korudu.

Budizm, kabaca Konfüçyüs (doğ. M.Ö. 551) ile aynı çağda Kuzey Hindistan'da yaşayan *Gautama*'nın öğretilerinden gelişti. Hristiyanlık çağı başında Çin'e de taşınan Budizm, M.S. 4. ve 5. yüzyıllarda Çin kültüründe etkili bir yer edindi. Çin'de özellikle M.S. 8. yüzyılda geliştiği için, bu yüzyıla *Çin'de Budizm Çağı* adı veriliyor. Çin'de Budizm günümüze dek yaşadı.

Konfüçyüs ve Buda, yaklaşık olarak Sokrates (doğ. M.Ö. 469) ve Plato (M.Ö. 427) ile çağdaşlardır.

Budizmin Tibet ve Moğolistan'daki Şamanistik formuna Lama Budizmi veya Lamaizm denilir. Lama sözcüğü *üstün olan* demektir. Tibet'te ruhani liderliği ele geçiren Dalai Lama, Lama Budizmi'nin bir sekteinin lideridir.

M.S. 7. Yüzyılda Nasturilik de Çin'in büyük bölümünde (özellikle başkent Sian-fu'da) etkindi.

(Yararlanılan kaynaklar: John Ross D. D., *The Origin Of Chinese People*, 1990; Michael Dillon, *Dictionary Of Chinese History*, 1979; Samuel Couling, *The Encyclopaedia Sinica*, 1983, Hong Kong; Witold Rodzinski, *A History Of China*, Vol. I, 1979).

MISIR

Mısır Adı ve Anlamı

Eski Mısır yazıtlarında Mısır'ın (özellikle Aşağı Mısır bölgesinin) adlarından biri *Tamera*, bir diğeri de *Kem* (Kemi, Kami)'dir. Kem adı, Kara Toprak (Ülke) demektir. Ülkenin işlenen toprağı siyah renkte olduğu için bu adın verildiği söylenir. Mısır'a komşu Arap çölüne de '*Kırmızı Toprak*' anlamında *Tesher* adı verilmiş. Mısırlılar, kendilerine '*Kara Toprağın Halkı*' anlamında *Kemi* (Mısırlı) demişler.

(Bk. Dr. Henry Brugsch-Bey, *A History Of Egypt Under The Pharaohs*, 1876-77, 1881 tarihli ikinci İngilizce baskı, Almanca'dan İng.'ye çeviren Philip Smith, Cilt I, s. 18-19).

Mısır adına gelince.

Mısır, Asyatik bir ad. Bugünkü Mısır'a bu ad Asya halkları tarafından verilmiştir.

Bu adı kendi dillerinde Asurlar *Muzur* olarak, İbraniler *Mazor* veya *Mizraim* (*Misraim*), Persler *Mudraya*, Araplar ise *Mısır* olarak söylemişlerdir.

(Bk. Dr. Henry Brugsch-Bey, *A History Of Egypt Under The Pharaohs*, 1876-77, 1881 tarihli ikinci İngilizce baskı, Almanca'dan İng.'ye çeviren Philip Smith, Cilt I, s. 18 ve 231).

Berlin Üniversitesi eski Profesörlerinden Brugsch-Bey'e göre Mısır adının burada anılan bütün şekillerinin orijini üç harften oluşan *M-z-r* sözcüğüdür kesinlikle ve bu sözcüğün aslı ise tahminen İbranice'deki *Mazor/Misraim* ya da Arapça'da halen mevcut olan Mısır kelimesidir.

Mısır adının anlamı üzerinde henüz bir fikir birliği oluşmuş değil.

Bu adın başlangıçta tüm Mısır'a değil, sadece Nil deltasının doğusundaki parçasına verildiğini ve bu bölgenin özelliğinin de pek çok kalenin varlığı olduğuna işaret eden Brugsch Bey, buradan hareketle Mısır adının kale'li (sur'lu, takviyeli)

anlamına gelen Mazor'dan türediğini öne sürer. O'na göre zor sözcüğü, *kale* veya *sur* demektir; Mazor ise *kaleli* ya da *surlu* anlamı vermektedir. Böylece kalelerle kaplı bu bölgeye *Kaleli/Surlu Toprak* anlamında *Mazor* denmiştir ki, doğudaki bu sınır kesime yine *kaleli-surlu ülke* anlamında *Tamazor* adı da verilmiş olabilir. Yazıtlara göre Mazor adını taşıyan bu bölgenin halkı yabancı orijinli idi. (Brugsch Bey, a.g.e., s. 18 ve 230-231).

Asur yazıtlarında Mısır'a *Muzur* denir.

Ama bu yazıtlarda bir değil, iki Muzur (Muzri) var:

Bunlardan biri şu anki konumuz olan Mısır'a karşılık düşer. Diğeri ise, Ermenistan (Doğu Anadolu)'da bir ülkedir.

Mısırlılar'ın ve Mısır Uygarlığının Kökeni

Henry Brugsch-Bey'e göre Mısırlılar'ın ataları Afrikalı ırklar değildir. O'na göre tüm kanıtlar, Mısırlılar'ın insanlığın Kafkas ailesiyle, özellikle Kafkas grubunun Kuşlar (Cushite) adı verilen şubesiyle ilişkili olduklarına işaret etmektedir. Mısır halkının beşiği Asya'dadır. Mısırlıların ataları, Brugsch Bey'e göre, insanlığın hatırlanmayacak kadar çok erken çağlarında, bilinmeyen nedenlerle, Süveyş Körfezi'ni geçerek Nil vadilerine girdiler ve buraları yurt edindiler. Mısırlılar'ın fizik yapıları da, filolojik data da, O'na göre bu tezi desteklemektedir. Mısır yazıtlarındaki dilin en eski Mısır dilini temsil ettiğine işaret eden Brugsch Bey, bu dilin Semitik ve Hint-Avrupa dilleriyle ilişkili olduğunu, Afrika dil ailesinden çıkmış olamayacağını öne sürer (Bk. Brugsch Bey, a.g.e., s. 8).

Bir Yunan efsanesi Mısır halkının orijininin Etopya'da olduğunu söyler. Ama Brugsch Bey'e göre Etopya'daki uygarlığı kuranlar Mısırlılar'dı (a.g.e., s. 8).

Mısırlılar, çok eski çağlardan beri Semitik ırklarla birlikte ve karşılıklı ilişki içinde yaşadılar. Nil vadisine yerleşen bir Semitik unsurdan sözedilir. Buna kanıt olarak antik Mısır'daki Semitik orijinli kişi ve yer adları, Mısır dilindeki Semitik sözcükler gösterilir

Adiroma, Abarokaro, Baal-Mohar, Pesahales, Mausan, Mashu, Namurod, Nanai ve Karopusa eski Mısır'da Semitik orijinli kişi adlarıdır.

Mısır dilindeki Rosh (baş), Sar (kral), Beit (ev), Bab (kapı), Bir (kaynak), Birkata (göl), Ketem (altın), Shalom (selam), Rom (ulu, yüce) ve Barak (to bless) gibi sözcüklerin de Semitik olduğu ve bu türden daha pek çok sözcüğün varlığına dikkat çekilir (Bk. Brugsch Bey, a.g.e., cilt I, s. 241-42).

Brugsch Bey, Semitik unsurun Mısır'daki temsilcilerinin veya uzantılarının en başında Fenikeliler (*Khar'lar*, *Khal'lar*)'i sayar. Yazıtların ortaya koyduğu bir olgudur bu. Fenikeliler, Mısır'daki 'yabancılar' arasında anılırlar. Fenike kenti Zor (Tyre) ile ilişkilendirilen Mısır'daki Zor ve Zoan kentlerinin adları da Fenikeliler'in izleri olarak görülür. Fenikeliler'le, Mısır tarihinin en antik zamanlarında bile Mısır krallığının doğu kesiminde yerleşik bir nüfus olarak karşılaşırız. Kendi öz dilleri Fenikece'yi konuşurdu bunlar. Eski Mısır yazıtları onlardan *Men* (*Menti*) adıyla sözedir. Örneğin, bir yazıtta '*Asher toprağının halkı Menti diye çağrılır*' denmektedir. *Asher*, Mısır dilinde Suriye'nin adıdır. Yine Mısır yazıtlarına göre, 19. Hanedanlığın sonuna doğru Khar (Khal)'lı Arisu veya Alisu adında biri Mısır'da tahtı ele geçirmiştir. *Khar* (*Kharu*) veya *Khal* (*Khalu*), Mısır yazıtlarında bir halka ve onun ülkesine referans olup, özellikle Fenike ve Fenikeliler için kullanılan adlardan biridir. Bu ad, Brugsch Bey'e göre, Asur yazıtlarında *Akharru* (arka taraf, hinterland anlamıdır) şekli altında görünmektedir.

(Bk. Brugsch Bey, a.g.e., cilt I, s. 257, 254-55, 337, 381 ve cilt II, s. 142).

Özetle, Mısır halkı çeşitli etnik gruplardan bileşen bir sentezi temsil eder. Orijini Asya'da olmakla birlikte ilkçağların başlıca uygarlıklarından biri olan eski Mısır'ı yaratan böyle bir sentez olsa gerektir.

Bazı kaynaklarda Mısır'a ait olduğu öne sürülen eski Nubia (Etopya, Kuş) uygarlığı ise, bir görüşe göre, gerçekte Afrika yerlilerine ait siyahi bir kültürü ve uygarlığı temsil etmektedir.

Mısır Dini ve Panteonu

Mısır pantonunda dünyanın ve insanların yaratıcısı, tanrıların babası rolündeki *Patah*'tır. O'na *Za-Patah* (Patah'ın Tapınağı) adı verilen tapınakta ibadet edilirdi. Bu tapınağa *Pi-Patah* da denilir. Burada *Za* ve *Pi* sözcükleri tapınak anlamı taşımaktadırlar.

Patah'ın oğlu *Ra* (Re, Amun), Güneş Tanrısı'dır, güneşi, ışığı ve ateşi temsil eder. Tanrıların Kralı olarak görülen *Ra*; *Amon-Ra*, *Khnum-Ra*, *Sebe-Ra* ve *Khem-Ra* adları altında da görünür.

Mont (Mars), *Ra*'nın oğludur.

Ra'nın bir diğer oğlu, halefi de olan hava veya rüzgar tanrısı *Shu* (hava)'dur. *Shu*'nun oğlu *Seb*, yer tanrısıdır veya Satürn'ü temsil eder. Yunanlılar'ın *Kronos*'u ile özdeşleştirilir.

Seb'in oğlu *Osiris* ise, su tanrısı olmalı. Aynı zamanda bitki ve bereket tanrısıdır da.

Yine *Seb*'in oğlu olarak görülen *Set* (*Sutekh*)'in yarı-Mısırlı, yarı-Semitik bir tanrı olduğu ve *Nub* (altın) soyadı taşıdığı söylenir. *Set*, *Mazor* toprağındaki yabancı kültürlerin/tanrıların kralıdır. Giderek daha çok yabancıların tanrılarını temsil etti. *Sutekh* (*Set*), *Hititler*'in savaş tanrısıdır da.

Yunanlılar'daki *Apollo* ile özdeşleştirilen *Hor* (*Horus*), *Osiris*'in oğludur.

Hormakhu (*Harmakhu*, *Harmachu*), *Heliopolis* kentinin güneş veya ışık tanrısıdır. *Heliopolis*, Mısır'daki On kentinin Yunanca adıdır. Güneş Kenti demektir. *Tevrat*'ta On kentine *Annu* adı verilir. *Annu*, *Piramidler* demektir. *Piramid*, Yunan orijinli bir kelime. Mısır krallarının mezarlarında denmiş ilkin.

Hormakhu adı, sözcük olarak 'Ufuktaki Hor' anlamlıdır. Yunanca'ya Harmachis (Harmais) olarak çevrildi. Mısır'da bu adı taşıyan bir kent de var.

Hormakhu adlı bu tanrı **Hu** adı verilen insan-başlı bir aslan tarafından temsil edilir. Khufu, Khafra ve Tatefra adlı krallar, kendilerini Hormakhu'ya ve komşusu olan tarım tanrısı *İsis*'e adanmışlardır.

Ayrıca *Hermes*, *Sebek*, *Sokar*, *Amonao* adlı Mısır tanrıları var. Mısır yazıtlarında adları sık geçen aslan-başlı tanrıça *Astarta* ile *Baal* ise Fenike orijinlidirler.

(Bk. Brugsch Bey, a.g.e., cilt I, s. 34-35, 54, 99-100, 194, 244, 248; cilt II, s. 220, 370 vd).

Totem inancının (koç, koyun, inek, tavşan vs kültürünün) güçlü olduğu Mısır'da tanrı ve tanrıçaların hayvan biçiminde veya bedeni insan, başı hayvan varlıklar şeklinde tasviri oldukça yaygındı.

Mısırlılar'ın hayvanlarını evde kendileriyle birlikte tutan tek halk olduklarını söyleyen Herodot, Mısır'da koç, koyun, keçi ve inek tapımına işaret eder, ineklerin tüm Mısır'da en kutsal hayvan olarak görüldüklerini belirtir. Thebes (Luxor)'te koyun, Mendes'te ise keçi kurban edilmediğini, ve Mendes adlı kentte ve eyalette bir koç formunda Osiris'e tapıldığını yazar. O'nun aktardığına göre, diğerleri lokal tanrılar olduğu halde, İsis ile Yunan mitolojisindeki şarap ve bitki tanrısı Dionysus'le özdeşleştirilen Osiris, bütün Mısır'da ortaklaşa tapılan yegane ulusal tanrılarıdır. Koçların kutsal sayıldığına işaret eden Herodot, Mısır'ın Zeus'u olan Amun'un imajının (temsiline) da koç-başlı olduğunu söyler. O'nun aktardığına göre İsis'in imajı da, öküz gibi boynuzları olan bir kadındı.

(Bk. Herodotus, II. kitap, s. 327, 339-345).

Mısır'ın Antik Tarihi

Mısır'ın birliği M.Ö. 3100 yılında kuruldu. Eski Mısır tarihi, bu tarihten M.S. 600 yılına dek uzanır.

Manetho (323-245 M.Ö) adında bir Mısır rahibi ve tarihçisi kendi kronikinde M.Ö. 3100'den M.Ö. 322 yılına kadarki eski Mısır tarihini 31 hanedanlık olarak dönemlere ayırır. Modern tarihçiler de, onun yaptığı bu aşamalandırmayı esas almaktadırlar.

Buna göre eski Mısır tarihi şu evrelere ayrılmaktadır:

Arkaik Peryod (3110-2884 arasındaki Birinci ve 2883-2665 arasındaki ikinci hanedanlıklar): 3110-2665

Eski Krallık veya İmparatorluk (3.-6. hanedanlıklar): 2664-2155

İlk Ara Dönem (7.-11. hanedanlar): 2154-2052

Orta Krallık (12. Hanedanlık): 2052-1786

İkinci Ara Dönem (13.-17. hanedanlar): 1784-1554

Yeni Krallık (18.-20. hanedanlar): 1554-1075

Üçüncü Ara Dönem (21.-25. hanedanlar):

Geç Dönem (26.-31. hanedanlıklar arası dönem): 1075-664

İlk Pers (İran) Dönemi: 524-404

İkinci Pers (İran) Dönemi: 341-332/322?

Büyük İskender'in Mısır fethinden (332 M.Ö) sonraki Mısır tarihi ise şöyle bölümlenir:

Makedonyalılar Peryodu (Ptolemaik Peryod): 332-30 M.Ö.

Roma Peryodu: M.Ö. 30-M.S. 395

Bizans Peryodu (Koptik Dönem): M.S. 395-640

(Bk. Rosalie and Antony E. David, *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*, London, 1992; ve tarihler için bk. J. R. Harris'in edite ettiği *The Legacy Of Egypt*, 2. Basım, Oxford, 1971).

Mısır'da ilk hanedanlığı **Menes (Mena)** adlı bir hükümdarın veya Mısır hükümdarlarına verilen adla firavunun (Firavun, eski Mısır dilinde *Büyük Ev* demektir) kurduğu rivayet edilir. Brugsch Bey'in aktardığına göre Yunanlılar ve Romalılar bu ilk Mısır firavununa **Min** veya **Menes** diye referans verirler. İlk Mısır kralının **Min** adında biri olduğunu Herodot'ta yazıyor zaten (Herodotus, II. kitap, s. 387).

15. ve 16. hanedanlıklar yabancı istilacılarıdır. Asya orijinli oldukları tahmin edilen bu hanedan evleri *Hyksos (Hiksos) 'lar* diye adlandırılır. Yabancı orijinli bu Mısır firavunları Mısır dilininin yanısıra, tanrıça Nut'u ve tanrı Set (Sutekh)'i de benimsemişlerdir. Yazıtlara göre Hyksoslar '*Menti Ulusu*'ndandırılar. Bir Mısır yazıtında Suriye'ye Asher, halkına da *Menti'ler (Men'ler)* olarak referans verilmektedir. Yazıtlarda Fenikeliler'e *Khal (Khar) 'lar* denir, ama yanısıra Men'ler (Menti'ler) dendiği de olur. Başkentleri Aşağı Mısır'daki Avaris olan Hiksoslar, Nil vadisinin kuzeyini M.Ö. 1710 yılında istila etmiş, M.Ö. 1500 yılı civarında ise 18. Hanedanlık kralları tarafından Mısır'dan Güney Filistin'e dek sürülmüşler.

Brugsch bey gibi bazı bilginler Hiksoslar'ın Fenike orijinli olduğunu düşünürlerken, Hiksos sözcüğüyle Elamitler'in, Akadlar'ın, Hititler'in, Kenaniler'in, İskitler'in veya Araplar'ın kastedildiğini düşünenler de vardır. (Bu konudaki karşı tezler için bk. Maspero, *The Struggle Of The Nations*, s. 54).

18. Hanedanlık döneminde Mısır kralları, özellikle Tuthmosis I ve III ile Amenophis II, Filistin, Suriye, Fenike ve Anadolu'ya yağma ve fetih amacıyla ordular gönderirler. Bu politika Mısır'ı zamanın bir diğer büyük gücü olan Mitanniler'le karşı karşıya getirirse de, bu dönemin sonlarına doğru Mısır ile Mitanni dost ve müttefik olurlar.

Ama Mitanniler'in yerini büyük güç olarak Hititler alınca, bölgede Mısır'la Hititler arasında bir nüfuz savaşı patlak verdi.

19. Hanedanlık döneminde Filistin ve Suriye üzerinde hak iddia eden Mısır firavunları I. Seti (Sethos) ve II. Ramses (Ramesses II, Yunanlılar'da Sesostris denir ona), Hititler'e karşı seferler yaptılar. II. Ramses zamanında Mısır'la Hititler arasında ünlü Kadeş Savaşı (1312) oldu. Bu savaşı bir barış antlaşması ve karşılıklı evlilikler izledi. Sonraları Ege adalarından Hititler'in çöküşünde rolü olduğu söylenen Ege halklarının (veya Pelasglar) göçü ve istilası yaşandı.

21.-25. hanedanlıklar dönemini kapsayan üçüncü ara/geçiş peryodunda Mısır'ın parlak günleri bitti. 21. Hanedanlık zamanında ülke yeniden bölündü. 22. ve 23. hanedanlıkların yöneticileri deltada yerleşikliğe geçen Libya orijinli aşiretlerden gelme idiler. Libya orijinli bu yöneticilerin en ünlüsü Shoshenk I idi.

Etopyalı olarak tanımlanan 25. Hanedanlık da yabancı orijinliydi. Bunları Mısır'dan çıkaran ülkeyi kuzeyden istila eden Asurlular oldu (M.Ö. 671).

27. ve 31. hanedanlıklar döneminde de Mısır'ın yabancı orijinli krallarca yönetildiğini görürüz. Bu dönemde Mısır, İran imparatorluğunun bir parçasına dönüşmüştü.

M.Ö. 332 yılında Mısır, Büyük İskender tarafından istila edildi. İskender öldükten sonra imparatorluğu onun generalleri arasında bölündüğünde, Mısır, general Ptolemy I (Ptolemy I Soter)'in eline düştü. M.Ö. 30 yılına kadar Mısır'ı Ptolemy I'in soyundan gelen ve 12'si yine Ptolemy adı taşıyan krallarca yönetildi. Bu nedenledir ki, bu döneme genellikle Ptolemaic Dönem (M.Ö. 323-30) adıyla referans verilir. Bu peryotta Mısır'ın başkenti İskender'in kurduğu İskenderiye (Alexandria) idi. Yunanlılar Mısır'ı bu dönemde kolonileştirdi. Ülkeye çok sayıda Yunanlı yerleştirildi ve Yunanca Mısır'da resmi dil yapıldı. Yunan adetleri, dini ve hukuk sistemi Mısır'a sokularak orada Helenistik kültür canlandırıldı. M.Ö. 30 yılında Yunan hakimiyetine karşı geniş ve sert bir muhalefet ortaya çıktı ve bu kez de Mısır Romalılar'ın eline geçerek Roma İmparatorluğunun bir eyaletine dönüştü. Sonraları Hristiyanlığı benimseyen Roma, bu dini Mısır'da da yaydı. Eski tanrıların tapınakları kapatıldı. M.S. 4. Yüzyılda İmparatorluk bölününce Mısır Bizans'ın yönetimine girdi. M.S. 7. Yüzyılda Arap fethi ile birlikte Mısır giderek İslam'ı benimsedi. Bir azınlık konumuna düşen Mısır Hristiyanları 16. Yüzyıldan itibaren Kopt (Kıpti)'lar diye bilinir oldular.

FENİKELİLER

Adları

Fenik veya Fenike adı, bu halkın kendisinin kullandığı bir ad değildi. Onlara bu adı verenler Yunanlılar oldu.

Eski Mısır yazıtları Fenike'ye *Khal* veya *Khar*, halkına da *Khalu* (*Kharu*) olarak referans vermektedir. Asur yazıtlarında bu ad *Khar* veya *Akharru* olarak geçer. Brugsch Bey'e göre, Khar sözcüğü Semitik dilde arka, arka taraf anlamı *achur* (*achor*) köküyle ilintilidir. O'nun açıklamasına göre Semitik ırkların adeti yönlerini güneşin doğduğu doğuya dönüp belirlemektir. Bu nedenle Doğu'ya ön-taraf, Batı'ya arka-taraf, Güney'e sağ (yamun), Kuzey'e de sol (shemol, shamel) derlerdi. Yüzlerini Güney'e dönerek yön belirleyen eski Mısırlılar ise Doğu'yasol-taraf anlamında 'Semah' derlerdi ki, Herodot'ta geçen '*Kralın sol tarafında oturanlar*' anlamı '*Asmach*' sözcüğü bununla ilişkilidir.

18. Hanedanlığın başlarına (M.Ö. 1700 yılı dolayına) ait Mısır yazıtlarında ise Fenike'den başka bir adla, *Kefa* (Kefth, Kefeth, Kefthu) olarak sözedilir.

Mısır yazıtlarının Fenikeliler için kullandığı adlardan biri de *Men* (*Menti*)'dir.

Brugsch Bey gibi bazı bilginlere göre *Hyksos* (*Shausa*) adıyla da Fenikeliler kastedilirdi.

(Bk. Brugsch Bey, *A History Of Egypt Under The Pharaohs*, 1876-77, İng. çeviri, s. 254-55, 337, 381, 510).

Bazı kaynaklar Fenikeliler'den *Kenani*'ler diye sözedir.

Kenan adı, bazı bilginlere göre, Hurrice bir sözcük olan ve 'kırmızı' anlamına gelen Kenaggi'den gelmez. Yunanca olan Phoenician (Fenike, Fenikeli) adı da 'kırmızı' demektir. Bir görüşe göre ise, Kenan adı *Lowlanders* anlamı Sami bir sözcüktür ve Kenani denemler de M.Ö. 2300 ile M.Ö. 2100 tarihleri arasındaki büyük Semitik istila sırasında Filistin ve Fenike'ye yerleşen *Amoritler*'den gelme Samiler'dir.

(Bk. Dimitri Baramki, *Phoenicia And The Phoenicians*, Beyrut, 1961).

Kenaniler, genelde Tevrat dolayısıyla Filistin nüfusu içindeki İsraililer-öncesi ve onlar tarafından yerlerinden edilen ana unsur olarak bilinir. Kenan; Mezopotamya, Mısır ve Anadolu arasındaki bölgeydi.

John Gray'ın *Ancient Peoples And Places* serisi arasında çıkan *The Canaanites* (1964, 38. cilt) adlı çalışmasına göre, Canaan (Kenan) adı, İskenderiye Körfezi'nden Carmel Head'e kadarki Suriye kıyısının M.Ö. 2. Milenyumdaki Semitik adı olan *Kinahna*'dan gelmez. Sözcüğün (Kenan) bu dar anlamı zamanla genişleyerek ova kesimlerdeki yerleşmeleri de kapsayacak şekilde kullanıldı. Gray'e göre Kenan adı Semitler'e (özelde Suriye ve Filistin nüfusu içindeki Sami unsura) işaret eder, ama sözcüğün bu etnik anlamı ikincil olup, Kenaniler adından özel bir etnik grubun tarifinden çok, bir kültüre (daha çok Suriye ve Filistin kültürü) referansı anlamalıdır.

Fenikeliler'e, en eski Fenike kenti olduğu söylenen Beyrut'un 20 mil güneyindeki Sidon (Zidon, Arapça'da Saida, Seyda)'un adıyla *Sidonlular* (*Seydalılar*) dendiği de olmuştur. Başlangıçta yalnızca Seyda kenti sakinlerini tanımlayan bu ad, bazı dönemlerde Fenikeliler'in genel adı olarak da kullanılmıştır. Sidon (Zidon)'un adı M.Ö. 1500'den itibaren Mısır kayıtlarında anılır. Bu kentin adını Kenan'ın en büyük oğlundan aldığına ilişkin bir gelenek var. Bir teze göre de, bu ad, kentin surlarında yapılan balıkçılıkla ilişkilidir (Bk. *A Dictionary Of Bible*).

Bazı kaynaklarda ise, Fenikeliler'e, bir diğer eski ve ünlü Fenike kentinin adıyla Tyre'liler denmektedir. Tyre'nin diğer adı Sur'dur.

The World's History adlı esere göre, Fenikeliler, İsraililer de dahil tüm komşuları tarafından *Sidonlular* olarak adlandırılmışlardır. Tyre ve Sidon birleşik krallığı da '*Sidonlular Krallığı*' diye bilinmiştir. Sidonlular'ın başkenti ise, Tyre (Sur) idi.

Tevrat'ta Sidon'a *Seyda*, Sidonlular'a da *Seydalılar* denmektedir.

Orijinleri

Heredot (484-430 M.Ö)'un aktardığı bir geleneğe göre, Fenikeliler, başlangıçta Basra Körfezi (Pers Körfezi, Heredot'ta Kızıl Deniz) ve dolaylarında yaşıyorlardı. Oradan gelerek Suriye'nin sonraları Fenike olarak bilinen dar kıyı şeridine yerleştiler. Heredot, bu geleneğin bizzat Fenikeliler tarafından da anlatıldığını yazmaktadır.

(Herodotus, I. kitap ve ayrıca VII. kitap, s. 375-405).

En eski efsaneler Fenikeliler'in ilk yurdunun Pers Körfezi kıyıları, Fırat havzaları, *Dilmun* (modern Bahreyn Adaları), Milukhkha, Magan ve çevreleri olduğuna işaret ediyor. Bahreyn Adaları'nın en büyükleri Tylos ve Arados idiler. Bu iki ad ile Fenike kıyı kentleri Tyre ve Arvad'ın adları arasındaki büyük benzerliğe dikkat çeken Gaston Maspero, Büyük İskender'in zamanında bile Fenikeliler'e ait en eski kalıntıların Bahreyn Adaları'nda (antik Dilmun) keşfedildiğine inanıldığını yazmaktadır.

(Bk. Gaston Maspero, *The Struggle Of The Nations*, 1896, A. H. Sayce'nin edite ettiği İng. 2. Baskı, London, 1910, s. 56, 62-63).

Gelenekte Fenikeliler'in ilk yurtlarını şiddetli depremler nedeniyle terk ettikleri söylenir. Maspero'nun aktardığına göre, Fenikeliler'in bu göç sırasında ilkin Suriye Gölü'ne doğru gidip bir süre oralarda yaşadıkları, daha sonra da Doğu Akdeniz kıyı şeridine varıp Sidon ve Tyre kentlerini kurdukları yönünde varsayımlar var. Bir teze göre ise, Fenikeliler, Pers Körfezi'nden değil, Ölü Deniz'den gelmişlerdir ve göçlerine neden olan da kıyısında yaşadıkları Ölü Deniz'in başına gelen felakettir. Ama pek çok hipotezin ortasında, Maspero'ya göre de, kesin gibi görünen onların Pers Körfezi'nden geldikleridir. Suriye kıyılarına hangi yoldan geldikleri henüz bilinmiyor.

Heredot'un verdiği bilgilerden hareketle, Maspero, Fenikeliler'in Suriye kıyılarına geldiği tarihi M.Ö. 28. Yüzyıl olarak tahmin etmekte ve şu soruyu ortaya atmaktadır:

Acaba Beni-İsraililer (İbraniler) Fenikeliler'i de içine alan aynı aşiretler grubuna mı aitti, yoksa onlar Dicle-Fırat'ın aşağı havzaları arasında yerleşmiş Kalde ırkından mı idiler?

(G. Maspero, a.g.e).

Bir görüşe göre Fenikeliler Sami kökenlidirler ve dilleri de Aramice ve İbranice ile birlikte Akadca'dan çıkma bir lehçedir. Dimitri Baramki, bu görüşü savunmaktadır.

Dinleri

Fenike panteonunun başı güneş tanrısı *El*'di. O'nun kuvvetinin sembolü boğa idi. Diğer Fenike tanrıları arasında *El*'in eşi *Asherah*, şimşek ve fırtına tanrısı olan *El*'in oğlu *Baal*, *Baal*'ın oğlu *Aliyan*, ayrıca deniz tanrısı *Kousor*, Tyre/Tsor (Sur, Tevrat'ta bu kente Şur, halkına Şurlular/Surlular denir) kentinin kültü *Melkart* (Fenike dilinde bu sözcük 'Kentin Kralı' demektir. *Mel* sözcüğü kral, *kart* ise kent anlamına geliyor açık ki. M.Ö. 9. Yüzyılda Fenikeliler'in kurduğu bir kent olan Kartaca'nın adı da Kaart-hadtha= Yeni Kent demektir), ve Sidon kentinin ana kültü *Astarte* gibi tanrılar da vardı.

Bunların herbiri birer Fenike kentinin tanrısıydı.

Bu tanrıların en azından bazısının ilişkili oldukları kentin kurucu ve/veya ilk kralları olduklarını düşünmek gerekir. Efsaneye göre Sidon kentinin kurucusu ve ilk kralı *Keret* diye biridir. Fenike krallarının kendilerine tanrılık atfettikleri, örneğin Sidon kralının tanrıların soyundan olduğu iddiası, kendi soyunu tanrılara kadar çıkardığı düşünülürse, Fenike tanrılarının kent kurucu önderler ve ilk krallar olması ihtimali daha da güç kazanır.

Kısa Tarihleri

Fenikeliler, denizci ve tüccar bir halktı. Uzak deniz ve ticaret seferleri yaptılar. Akdeniz dünyası boyunca, öteki uçtaki İspanya da dahil, kıyılarda ve adalarda, sonraları büyük kentlere dönüşen yığınla koloniler kurdular. Kendi sayısal güçlerini aşan bu faaliyetlerinde, başka halklardan, müttefikleri Lelegler'den ve Karlar'dan paralı adam sağladılar.

Böylece yaklaşık dört-beş asır boyunca denizlerin egemeni oldular.

Alfabeyi yaratanlar da Fenikeliler oldu.

Fenike'nin kendisi birleşik bir krallık haline gelemedi. Arvad, Gebal, Sidon ve Tyre dört ayrı devlet idiler. Fenike kentlerinin en nüfuzlu olanları ise, birbirine rakip Sidon ve Tyre (Sur) ikilisiydi.

Genelde Sidon, Tyre, Ugarit vd gibi çeşitli kent krallıklarına bölünmüş kaldı ülke. En önde gelen ve diğerlerine öncülük eden Fenike kentleriydi bunlar. İttifak yaptıklarında Fenike kentlerini genellikle Sidon ve Tyre'nin öncülüğünde buluruz.

Zaman zaman birbirinden bağımsız olarak varolan bu küçük kent krallıkları uzunca bir süre Mısır'a, bir zaman için de Asurlar'a ve Hititler'e bağımlı kıldılar. Daha sonra da Babil ve İran (Akamenid) hakimiyetine sokuldular.

Fenike, Darius'un eyaletler bölümlenmesinde, Filistin ve Kıbrıs ile birlikte, Kliya ile Mısır arasındaki ülkeleri içeren Beşinci Eyalet'te yer alıyordu.

Heredot, Yunanlılar'a karşı savaşta Akamenid kralı Xerxes'in donanmasını oluşturan ulusların başında Fenikeliler'i sayar. O'nun yazdığına göre, Xerxes donanmasındaki en iyi denizciler Fenikeliler, Fenikeliler içinde ise Sidonlular idi (Herodotus, A. D. Godley çevirisi, III. kitap, s. 119-23 ve VII. kitap, s. 375-405). Akamenidler devrildiğinde tüm Fenike kentleri İskender'e bağlandılar. Sidon, İskender'in ordusuna büyük bir birlik verdi. Fenike'yi sonraları Mısır ve Selukidler'in yönetimi altında görürüz.

İBRANİLER, YUDAİZM VE İSRAİL

İsrail tarihi, özellikle din tarihi bakımından önemlidir ve topladığı ilgi de esas olarak bundan dolayıdır. Bu konuyla ilgilenenlerin dayandığı ana kaynaklardan biri, hatta birincisi de Tevrat'tır.

Öncelikle din tarihi bakımından bir Tevrat analizi zorunludur.

Aşağıdaki analizde biz, Tevrat ve İncil'in *Kitabı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit)* başlıklı Türkçe çevirilerini (İstanbul, 1976) esas aldık, ama birkaç İngilizce çeviriyle de karşılaştırarak değerlendirdik. Kendi seçtiğimiz başlıklar altında Tevrat'taki anlatıma bağlı kalarak hem bir özet vermeye, hem de bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

TEVRAT

'Tanrı sözü' dense de, bütün diğer 'kutsal' metinler veya kitaplar gibi, Tevrat da, gerçekte bir insan eseridir, insan kafasının ürünüdür.

Tevrat, değişik tarihlerde yazılmış pek çok kitaptan oluşuyor.

Musa'nın beş kitabı olarak tanımlanan ilk beşi, Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye adlarını taşıyorlar.

Tevrat'ın en eski bölümlerini oluşturan bu beş kitabın M.Ö. 6. yüzyıl öncesinde yazıldığı tahmin ediliyor. Geri kalan kitaplar ise M.Ö. 6. yüzyıl sonrasına aittirler. Tevrat'ın kronolojisine az ilerde daha ayrıntılı olarak değineceğiz.

Yaradılış Efsanesi

Tevrat'ın ilk kısmı olan Tekvin, Yaradılış Efsanesi ile başlar.

Evrenin, dünyanın ve insan soyunun başlangıcını anlatan bu ilk kitap *Genesis* (Başlangıç, Orijin demek) diye de bilinir. Bu kitapta 'Tanrı'nın bir hafta içinde tüm evreni, 'kendi suretinde' insanı, sonra da öteki türleri nasıl yarattığı anlatılır. Rivayet edildiğine göre, ilk erkeği (Adem) topraktan, ilk kadını (Hava, Nisa) da O'nun kaburga kemiğinden yapar. İkisini Aden'de varetmiş bir Cennet (Bahçe)'te buluşturur. Yalnızca 'iyilik ve kötülüğü bilme ağacından yemeyin' diyerek ilk yasağı bilinçlenmeye koyar. Yani, Tevrat'ta bilinç, bir yasak meyvedir. Ama yılanın sayesinde kadın (Hava), kadının sayesinde de erkek (Adem), bu yasağı delerek *ilk suçu* işlerler. İlk suçun ilk meyvesi utanma bilincini edinmek olur ve incir yaprağıyla örtünürler. Sonra *ilk ceza* gelir: Yılan lanetlenir, kadın erkeğin hakimiyetine sokulur, ve her ikisi de (Adem ve Hava) Cennet'ten kovulurlar.

Adem ve Hava, Tevrat'taki efsaneye göre, insan soyunun babası ve anası olurlar. Erkeklere 'Allah'ın oğulları' diyen Tevrat, kadın cinsini 'İnsan kızları' olarak tanımlar.

Adem-Hava ikilisinin ilk çocukları Kain ve Habil'dirler. Kardeşi Habil'i öldüren Kain, böylece *ilk cinayeti* işler.

Soy, Kain ve Şit (Seth)'ten yürür.

Bu söylem biçimiyle, amacımız, bugünün bakış açısıyla o günü sorgulamak değil, Tevrat'ın mantığını seğileyerek, o çağın veya çağların görüş açısını ve değerlerini anlamaya çalışmaktır.

Tufan

Allah, 'insanın kötülüğü çok' diye görünce, insan soyunu yarattığına pişman olur ve ceza olarak onu yeryüzünden silmeyi kararlaştırır. Bu amaçla bir Tufan düşünür. Kırk gün kırk gece yağmur yağdırıp sular altında bırakır dünyayı. Sevdiği tek insan, kendisine sadık bir adam olan Nuh'tu. Tufan'dan önce O'nu ve ailesini olacıklardan haberdar etmiş, kendilerini kurtarmak üzere bir gemi yapmalarını buyurmuştur.

Böylece bu kıyametten, sular çekilince gemileri Ararat (Ağrı) Dağı'na oturan Nuh ve çocukları kurtulur sadece.

Tufan'ndan sonraki insanlık da, Nuh'un *Sam, Ham ve Yafes* adlarındaki üç oğlundan türer. Efsanaya göre, yeryüzündeki tüm aşiretler ve milletler onlardan çıkmadır.

Tevrat'a göre, Tanrı, insanlığı (Nuh ve oğullarını) yeryüzüne 'Şinar Diyarı' (Babil)'nden dağıtmış, başlangıçta bir tek ve aynı olan dillerini de ilk olarak orada karıştırmıştır.

Burada Tevrat insanlığın bir soyağacını verir.

Bu soyağacına geçmeden önce Tevrat'ta buraya kadar anlatılanların (Yaradılış, Adem-Hava, Cennet-Cehennem, Tufan, Nuh, vd) kaynağının, tarih-öncesi kadar gerilere dayanan Sümer efsaneleri (onların bir versiyonu) olduğunu belirtmek zorundayız. Bu gerçek, Sümer ve Asur yazıtları tarafından, bu yazıtların bulunup okunulduğu 19. Yüzyıl sonlarından beri açığa çıkarılmış bulunuyor. Yudaizmin oluşumunda Babil etkisini de biraz sonra göstermeye çalışacağız.

Tevrat'ın Ünlü Uluslar Şeceresi

İlkin bu şecere hakkında bazı bilgiler verelim.

Nuh, Tevrat'taki şecerede Adem-Hava çiftinin iki oğlundan biri olan Kain'in kardeşi Şit'in soyundan gösterilir: Adem-Şit-Enoş-Kenan-Mahallet-Yared-Hanok-Metuşelah-Lamek ve oğlu Nuh.

Tevrat, bu isimlerin yaşam süresi olarak 365 ile 969 yıl arasında değişen rakamlar verir. Yani, en kısa ömürlüsü 365 yıl, en uzun ömürlüsü yaklaşık bin yıl yaşamıştır.

Tufan'dan sağ kurtulan Nuh, onuncu kuşaktır. O'nun Sam, Ham ve Yafes adlarını taşıyan üç oğlunun şecereleri ise şu şekilde verilir:

Ham'ın Kuş, Put, Mitsraim ve Kenan adında dört oğlu sayılır. Bunlardan Kuş'un çocukları olarak, Seba, Harila, Sabta, Rama, Sabteka ve Nimrod; Kenan'ın çocukları olarak da Tsidan, Hetin, Tsemarin, Yebusi, Hamatin, Amori, Sinin, Girgaşin, Arvadin, Hirin ve Arkin'in adları verilir. Kenan'ın bu çocuklarının adlarını taşıyan kabileler Sayda'dan Gaza'ya vs dağılırlar, yani Kenanlı kabilelerdir bunlar.

Yafes (Yafet)'in yedi oğlunun adları ise şöyledir: Gomer, Mecüc, Maday, Meşek, Tiras, Tubal, ve Yavan.

Gomer'in Aşkenaz, Rıfat (Difat) ve Togarma adında üç oğlu, Yavan'ın da Elişa, Tarşış, Kittim ve Dodanim (Rodanim) adlarında dört oğlu anılır.

Sam'ın Elam, Aşur, Arpakşad, Lud, Uts ve Aram adlarında altı oğlu vardır. Soyu Arpakşad üzerinden yürütülür: Arpakşad-Şelah-Eber.

Eber'in Peleg ve Yoktan adlarında iki oğlu vardır.

Peleg adını bazıları Phalga olarak okur ve Phalga'nın Habur-Fırat kavşağında bir yer olduğuna işaret ederler. *New Bible Dictionary* (2. Baskı, 1982)'ye göre Peleg adı, İbrani dilinde '*Su yolu/yönü*' anlamlıdır. Peleg, bu tarife uyan bir yerde oturan bir halkın adı olarak düşünülüyor.

Ana kol Peleg'den yürür: Peleg-Reu-Seruk (Seruc)-Nahor-Terah.

Terah'ın Haran, İbrahim ve Nahor adlarında üç oğlu olur.

Bunlardan İbrahim'in adları verilen sekiz oğlundan en önemlileri İshak ve İsmail'dir.

İshak'ın soyu oğlu Yakup (İsrail) üzerinden sürdürülür. İsrail (Yakup)'in Yahuda, Ruben, Simeon, Zebulun, İssakar, Levi, Yusuf, Benyamin, Naftali, Dan, Aşer ve Gad adlarını taşıyan 12 oğlu olur ki, İsrail'in 12 aşiretinin bunlardan türediği rivayet edilir. Tekvin'de yukardaki gibi verilen bu on-iki addan ikisi Hezekiel'de farklıdır. Levi ve Yusuf adlarının yerinde Hezekiel'de Manasse ve Efraim adları varlar. Musa'nın Levi Evi'nden olduğu, Yusuf'un ise Benyamin (Ben-oni)'in özkardeşi olduğuna işaret edilir.

Yukardaki isimler İsrail-oğulları diye tarif edilen 12 aşiretin adlarıdır. Tevrat'ta kayda geçmiş olan efsaneye göre, İsrail (Yakup)'in 12 oğlu 12 aşirete dönüşmüştür.

(Tevrat'taki şecerede kişi adlarının aşiretleri ve ulusları temsil ettikleri görüşü ve Zazalar'a referanslar için Dersim ve Zaza Tarihi'ne bakılmalıdır)

İbrahim (İbraniler)

İbrahim'in şeceresine yukarda değindik. Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan gelen Terah'ın oğlu, İsmail ve İshak'ın babası, İshak oğlu İsrail (Yakup)'in de dedesidir. İsrail-oğulları adı verilen 12 aşiret onun soyundan oldukları için İbraniler olarak da adlandırılırlar.

Terah, efsaneye göre, oğulları Haran (Ur kentinde doğduğu söylenir) ve İbrahim, Harran'ın oğlu Lut, İbrahim'in eşi Sara (Tevrat, İbrahim'in ağzından Sara'yı şöyle tarif eder: '*Sara babamın kızıdır, fakat annemin kızı değildir ve benim karım oldu*') ile birlikte Babil'in Ur kentinden çıkarak Harran'a göçeder ve burada yerleşir. Tevrat'ta Babil'e 'Kildaniler Diyarı' diye referans verilir. Kildaniler sözcüğü, Kaldeliler veya Keldaniler'le aynıdır. Babil'in Ur kenti denen de eski ve ünlü Sümer kenti Ur olmalıdır.

Terah, Harran'da ölür.

Tevrat'a göre '*İbrahim'in Allah'ı*' Yehova idi. İbrahim'e görünen Yehova '*Kenan diyarını*' (Kenan Eli, Filistin), 'Mısır ırmağında Fırat ırmağına kadarki toprakları' ona ve soyuna vaadedir. Ve İbrahim Harran'dan Kenan Eli'ne göçüp buradaki Beyt-El'e yerleşir. Bir ara kıtlık nedeniyle Mısır'a gidip döner. Mısır'da iken kızkardeşi olarak tanıttığı karısı Sara'yı Mısır Firavunu ile evlendirip bu sayede sürü ve köle sahibi zengin biri olur. Sonra da Hebron'a taşınır. Tevrat'a göre o tarihte Kenan Eli (Filistin)'nin kavmi Het-oğulları (Hititler)'ydi ve bölge Elam hakimiyeti altındaydı. Elam boyunduruğuna karşı Ham'da oturan *Zuz'ler* ile Seir'de oturan Hori'ler (Hurriler) isyan halindeydi. Elam'a karşı bu direnişlere İbrahim de katılır, esir edilmiş olan torunu (kardeşi?) Lut'u kurtarır. Ama bu isyanlar bastırılır.

Filistin (Kenan Eli)'de oturduğu bu sıralardadır ki, İbrahim'in, Mısırlı cariyesi Hacer'dan İsmail, Sara'dan da İshak (bir dağın zirvesinde Yehova'ya kurban edilecekken *Koç* gönderilip kurtarılan kişi) adlı oğulları olur. Kenan diyarında ölen İbrahim, herşeyini oğlu İshak'a bırakır. İshak'ın İsrail (Yakup), İsrail'in de herbiri bir aşirete dönüştüğü rivayet edilen ve İsrail-oğulları adı verilen 12 oğlu olur. Bunların adlarını şecere bölümünde verdik.

İsrail adı, bazı kaynaklarda *Allah'ın Kulu* anlamında (İsra: kul, İl/El: Allah) yorumlanır. Tevrat'a göre Yakup'a bu adı veren Yehova'dır. Efsaneye göre, İsrail'e de görünen Yehova, ona da dedesi İbrahim ve babası İshak'a verdiği sözü (Kenan Diyarı'nı kendisine ve soyuna, yani İsrail-oğullarına mülk/yurt olarak vereceği) tekrarlar.

'*Vaadedilmiş Topraklar*' konsepti burdan kaynaklanıyor.

Yusuf'un Öyküsü ve İsrail-Oğullarının Mısır'a Göçü

Rivayetin dediğine göre, İsrail, on-iki oğlundan en çok Yusuf'u severdi. O'nu kıskanan kardeşleri Yusuf'u susuz bir kuyuya atıp öldüğünü bildirdiler babalarına. Bulunup kervancılara satılan Yusuf, kervancılar tarafından Mısır'a götürülür. Orada Firavun'un bir memurunca satın alınır ve zamanla Mısır'a vali yapılır, hatta Mısır hükümdarı olur. O günlerde Mısır hariç her yerde bir kıtlık başgösterir. Yusuf'u kuyuya atmış olan kardeşleri babaları tarafından buğday satın alıp getirmek üzere Mısır'a yollanırlar. Burada Yusuf'la karşılaşır ve olan biteni öğrenirler. Babaları İsrail de, efsaneye göre, ya 66-70 kadar kişiden ibaret bir toplulukla, veya bütün soyunu (bütün İsrail Evi'ni) alarak Mısır'a gider ve orada Firavun tarafından *Ramses* (Goşen) vilayetine yerleştirilir. Tevrat'ta Mısır'a gidenlerin bir listesi verilmektedir. Ruben'in oğlu Pallu ve diğer üç kardeşi, Yahuda'nın ve diğerlerinin oğulları da bunlar arasında sayıldığına göre, ve bir yerde de tüm İsrail-oğullarının Mısır'a göçtüğü söylendiğine göre, muhtemelen Zaza da vardı içlerinde.

İsrail (Yakup), Mısır'da ölür.

Öykünün buraya kadarki bölümü, Tevrat'ın *Tekvin* adı verilen birinci kitabında, devamı ise Musa'nın ikinci kitabı denilen *Çıkış*'ta anlatılır.

Musa'nın Öyküsü ve İsrail-Oğullarının Mısır'dan Dönüşü

Efsanenin bu kısmı *Çıkış* adlı kitapta verilir. Bu kitabın konusu İsrail-Oğulları'nın Mısır'dan çıkışıdır ki, adını bu olaydan almaktadır.

Tevrat (efsane), İsrail-Oğullarının yaklaşık beş asır (430 yıl) Mısır'da kaldıklarını söyler. Bu zaman zarfında sayıları katlanmış, Mısır onlarla dolmuştur. Öyle ki, onların gücünden korkuya kapılan Mısır Firavunu, onlardan (İbrani kadınlardan) doğacak tüm erkek çocukların ırmağa atılarak öldürülmesini emreder. Levi Evi'nden bir çiftin çocuğu olduğu söylenen Musa da, tam bu günlerde Mısır'da doğar. Daha fazla gizlenemeyince sazdan bir sepete konup ırmağa veya kenarına bırakılır. Kendisini bulan Firavun'un kızlarından birisi tarafından evlat edinilip, sulardan çıkarıldığı için Musa adı verilir.

Tevrat'ın anlattığı bu öykünün Agadeli Sargon'un kayıtlara geçirilmiş olan öyküsüyle paralelliği açıktır. Bu da Babil etkisine işaret etmektedir.

Bizim, bir Tevrat analizi yapma gereği duymamızın ve diğer öykülerin yanısıra Musa'nın da öyküsünü anlatmamızın bir nedeni de, İbraniler'in ve Musa'nın öyküsüyle Dersim'in Munzur Efsanesi ve bu efsanenin kahramanı Dersimli Munzur'un öyküsü arasında bir ilişki olup olmadığını anlamak içindi.

Devam edersek:

Musa, artık büyümüştür. İbraniler'den birini döven bir Mısırlı'yı öldürünce Firavun tarafından yakalanması emredilir. '*Midyan diyarı*'na (Sina'da bir yer olmalı) kaçıp gizlenen Musa, orada bir kahinin sürülerini güder (ona çobanlık yapar) ve bu kahinin kızı (Tsippora) ile evlenir. Bu evlilikten Gerşom adında bir oğlu olur.

Bu arada Mısır'da köleleştirilmiş olan İsrail-Oğulları baskılardan inliyorlardı. İbrahim, İshak ve İsrail (Yakup)'e Kenan Diyarını vaad edip bir türlü vermeyen ya da veremeyen Yehova, efsaneye bakılırsa, verdiği sözü hatırlayıp, bu kez de bir dağın üzerinde Midyan kahininin çobanlığını yapmakta olan Musa'ya görünür ve ilk kez ona adının Yehova olduğunu ifşa eder. Musa'nın elindeki değneği (asayı) yılan, sonra geri değneğe dönüştürüp kerametlerini gösterdikten sonra, bu asayı yanında bulundurmasını ve kerametlerini onun aracılığıyla göstereceğini söyleyerek Musa'ya kendi kavmini (İsrail-Oğullarını, İbraniler'i) esaretten kurtarmak için Mısır'dan çıkarma misyonu verir ve ona yardım edeceğini bildirir. Kardeşi Harun'la birlikte Mısır'a dönen Musa, Firavun'a kendi kavmi İsrail-Oğulları'nın tanrısı Yehova'nın mesajını (Mısır'dan çıkış izni vermesini) iletir. Başlangıçta bunu rededen Firavun, sonunda İsrail-oğulları'na Mısır'dan çıkış izni vermek zorunda kalır. Ardından Tevrat'ın verdiği rakama göre, o sırada çocuklar hariç sayıları 600 bini bulan İsrail-Oğulları Musa'nın liderliği altında Mısır'daki *Ramseskentinden* hareketle yaya olarak yola çıkarlar. Ama Firavun'un ordusu onları izlemektedir. Efsaneye göre, Musa, Yehova'nın buyruğuyla asasını kaldırıncaya *Kızıl Deniz* yarılr ve kavmini karşıya geçirir. Onları kovalayan Firavun'un Mısır ordusu da karşıya geçmek ister, ama yarı-yolda suların altında kalarak imha olur.

Böylece Musa, İsrail-oğullarını (İbraniler'i, Hebrew'ları) Mısır'dan çıkartır ve esaretten kurtarır.

Tevrat'taki gelenek İsrail tarihini Mısır'dan vaadedilmiş topraklara (Filistin'e) yapıldığı söylenen bu göçle başlatır.

Burada en başta akla gelen sorular şunlardır:

Mısır'dan göç tarihsel bir olay olabilir mi? Bu olayın tarihsel olduğu kabul edilecek bile olsa, efsanede anlatıldığı biçimiyle bir imkansızlık değil midir?

The World's History yazarlarına göre Mısır'dan göç tarihsel değildir ve anlatıldığı biçimiyle ise bir olanaksızlıktır.

Peki, bu fikir nasıl doğdu, efsaneye neden ve nasıl girdi?

20. yüzyılın başında bir grup Alman bilim adamının kaleme aldığı adı geçen esere (*The World's History*) göre, efsanede geçen ve modern Mısır olarak yorumlanan Mussri, bildiğimiz Mısır değildir. Tıpkı Mısır gibi, belki Mısır hakimiyetinde olduğu için, modern İsrail de, *The World's History* yazarlarına göre, eskiden Mussri (Mısır) olarak adlandırılıyordu. İsrail de Mussri olarak bilindiği içindir ki, daha geç dönemlere ait olan Tevrat'taki efsane Mussri (Mısır) denilen İsrail'i kasıtlı olarak modern Mısır olarak sundu ve bu yolla olaya fantastik ve hayali bir renk kattı ve bunu açıklamak için de Mısır'dan göç diye bildiğimiz bir efsane geliştirdi.

Ben burada başka bir soru soracağım:

Tevrat'taki Mısır, bir dönem Muzri olarak bilinen Kuzey Suriye (sonraki *Diyarı Muzar* gibi Ur'dan gelen İbrahim'in veya kabilesinin ilk yurt edindiği söylenen Harran'ı da içerebilirdi pekala) veya uzunca bir dönem yine Muzri olarak

bilinmiş olan Batı Dersim olamaz mı? Tevrat'ın sık sık sadece Mısır Nehri veya Mısır'ın Irmağı dediği nehir Dersim'in modern Munzur'u, Harran dediği ise Dersim'in halk dilinde bugün de Hıran denen mıntıkası olamaz mı? Sin (veya Sina) adı da Dersim'de zaten mevcuttur.

Tevrat'ta anlatılan adeta Davud'un efsanesidir.

Tevrat'ın, Davut'un tarihçi ve şairlerinin İsrail denen halkı Davut'un halkı gibi, İsrail ve Judah'ın tüm geçmişini de Davut Evi'nin tarihi gibi sunduğunu, tüm geçmişi İsrail'in en birleşik ve en güçlü görüldüğü Davut zamanının bakış açısıyla anlattıklarını söyleyen *The World's History*, Davut'un ise Mussri'li (Mussri, Edom dağlarındaki Sinai'dedir) olduğuna ve Yehova (Jahve, Jehovah)'nın da başlangıçta Mussri tanrısı olduğuna dikkat çekmektedir.

Mısır yazıtlarında adları 'Sasu' ve/veya 'Hori' (Hurri) olarak da geçen Edomiler'in Mussri de olmaları anlamlıdır.

Yehova adının doğrusu Jahve'dir ve Jahve sözcüğünün anlamı da *Benim Efendim* (Efendim, Lord'um) demektir.

The World's History'e göre *'İsraililer, Yahudi değiller'*. Çünkü Jahve fikri ve dini başlangıçta Judah ile sınırlıydı. Bu kültürün ilk yurdu ve uzun süre tek yurdu Judah idi. Ama, Davut, fetihler yoluyla İsrail'e boyun eğdirince, Semitler'deki Baal'a karşılık düşen kendi tanrısı (Mussri tanrısı) Yehova'yı da eski ulusal kültürlerin yerine oturtmuş, kendi tanrısını ulusal tanrıya dönüştürmüştür.

Aynı kaynağa göre, tanrı Yehova (Jahve)'yı İsrail'e ilk sokan Mussri'li Davut olduğuna göre, Davut'un fethi ve hakimiyetinden önce İsrail'in Yehova/Jahve ile ve Yudaizm (Judaizm)'in gelişmesi ile bir alakası olamazdı. O halde tarihsel araştırma Tevrat-İncil efsanesinin bakış açısını benimseyemez, *'seçilmiş halk'* bakış açısını ise hiç benimseyemez.

Yudaizmin tarihsel evrimi Tevrat-İncil'deki bakış açısıyla değil, gerçek olgular ve doğal ilerleme/evrim ışığında ele alınmalıdır.

Yudah (Judah) ve İsrail politik tarih bakış açısından küçük ve önemsiz devletlerdi. Bu halk insanlık için önemini tapınakları Kudüs'te olan dini aracılığıyla edindi.

Hiristiyenlik Yudah'ın kendisinde değil, Helenistik (Yunan) dünyadan güç toplarken, Yudaizm de Yudah'ta değil, antik Doğu'da gelişip yayıldı. Bu konunun ayrıntıları Hiristiyenliğin başlangıcı kadar karanlıktır.

Fakat şu kadarı kesindir: Yudaizm, ilk olarak Babil'de şekillendi ve Babil uygarlığı ile teması olmasaydı bu aşamaya ulaşamazdı. Ama Yuda (Juda) halkı da hiç kuşkusuz onun gelişmesine katkı yaptı.

(Bk. *The World's History*).

Sin (Sina) Dağı ve Musa'nın Şeriatı

Tevrat'a göre, Musa'nın liderliğindeki İsrail-Oğulları anlatılan biçimde Kızıl Deniz'i geçtikten sonra, Mısır'dan çıkışlarının üçüncü ayında Elim ile Sina arasındaki *'Sin Çölü'* (Sina Çölü)'ne vardılar.

Musa, bu çöldeki *Sin Dağı* (Sina Dağı)'nda tanrısı Yehova'dan İsrail-Oğulları'na öğretilmek üzere *'Taş Levhalar'* üzerine yazılı şeriatı (kanun ve emirleri/hükümleri) alır.

Tevrat'ın *Tesniye* adı verilen beşinci kitabında Yehova'nın kendi kavmi olarak seçtiği ve yeryüzündeki tüm diğer kavimlerden üstün ve kutsal ilan ettiği İsrail-Oğullarına Musa aracılığıyla ilettiği söylenen ve Musa'nın Şeriat'ı denen emirler anlatılır: Put yapmayın ve putlara ibadet etmeyin, diğer kavimlerin ilahlarına secde etmeyin, çatal-tırnaklı olmayan (tavşan, deve ve kaya porsuğu gibi) ve geviş getirmeyen (domuz gibi) hayvanların etini yemeyin (bunlar murdardır), yalan söylemeyin, zina ve hırsızlık yapmayın, vs gibi.

Musa, Sina'da bu buyrukları aldıktan sonra, İsrail-oğulları oradan Moab ovalarına gider ve Eriha civarına yerleşirler.

Bu sırada mevcutları Musa'nın *'Sayılar'* adı verilen Dördüncü Kitabı'na göre 601.730'dur.

Musa'nın öyküsü Agadeli Sargon'un öyküsünden esinleniyordu. Musa'nın Şeriatı denen ve taş levhalara yazılı olarak Yehova'dan alındığı rivayet edilen yasa ve buyruklar konusu ise, çok açık ki, ünlü *Hammurabi Yasaları*'ndan esinlenen bir unsur. Böylece Tevrat yazarlarının Musa'yı resmederken *Agadeli Sargon* ve *Hammurabi* modellerinden yararlandıkları anlaşılıyor. Bu ipuçları da Museviliğin şekillenmesi üzerindeki Babil (Mezopotamya) etkisine işaret etmektedirler.

Tevrat'ın *İkinci Krallar* kitabında M.Ö. 720 yılında tahta çıkan ve 680 yılında ölen Yahuda kralı Hizkiya'dan (Davut soyundan olduğu vurgulanarak) övgüyle sözedilir, O'nun putları yıktığı, bu arada, o güne kadar İsrail-Oğullarının kendisine buhur yaktıkları *'Musa'nın yapmış olduğu Tunç yılanı parçaladı (ğı)'* söylenir ve bunlardan dolayı methedilir. Enteresan bir ipucudur bu. O halde Musa'nın tanrısı Yehova değildi. Musa'nın asası olayı ve tunç yılan ögesi bunu açıkça gösterir.

Tesniye adlı kitaba göre, Musa, 120 yaşında Moab diyarında öldü.

Bu sırada vaad-edilmiş Filistin'e yaklaşmış bulunuyorlardı. O'ndan sonra İsrail-oğulları (İbraniler)'na Nun'un oğlu Yeşu (Joshua) önderlik eder.

Musa'nın beş kitabı da denen Tevrat'ın ilk beş kitabı burada bitiyor.

Tevrat'ta anlatılan öykünün buraya kadarki bölümü (Mısır'dan göç) filmlere de konu oldu.

Musa'dan sonra İsrail-oğulları'nın liderliğini eline alan Yeşu, onları Filistin'e götürür. Tevrat'ın *Yeşu* adını taşıyan sonraki kitabında O'nun fetihleri anlatılıyor. Savaş yoluyla Filistin topraklarını ele geçiren Yeşu'dan sonra da Yahuda geçer İsrail-oğullarının başına (bk. *Hakimler* adlı kitaba).

Ur-Harran Bağlantısı ve İbraniler'in Orijini

Tevrat'taki rivayete göre İbrahim ve ailesi Kalde (Babil)'nin Ur (Ur Kasdim) kentinden Harran'a, oradan da Kenan Eli (Filistin)'ne göçmüşlerdir. İbrahim'in Harran'da doğmuş olması mümkün görülüyor. Harran'da *İbrahim al-Khalil* adını taşıyan bir makam da var.

Daha sonra İbrahim'in kendisi bazı aile üyeleriyle birlikte Kenan Eli'ne göçerse de, Tevrat'taki anlatımdan açıkça görülebileceği gibi, bazı yakınları Harran'da yaşamayı sürdürürler. Yani ailenin veya kabilenin tümü göçmüş değildir. Harran, Urfa ve çevreleri rivayetlerde sık sık Nemrut ve İbrahim'in adlarıyla birlikte anılırlar. Bu bölgede İbrahim adını taşıyan birçok mevki var. Bir rivayete göre, İbrahim Urfa'da doğmuştur. Tevrat'ta Kaldeliler'in kenti Ur olarak anılan yerin Urfa olduğunu öne süren teoriler var. Bir Yakubi (Jacobit) din adamı olan 12. yüzyıl Süryani yazarı Basil Bar Shuman (Michael Basil), Urfa (Orhay) kentinin Tufan'dan sonra (Nuh zamanında) kral Nemrut tarafından kurulduğuna ve *kent* anlamına gelen *Ur* adı verildiğine ilişkin bir rivayeti aktarır. O'nun açıklamasına göre bu kentte Kaldeliler oturduğu için de Ur sözcüğüne Kaldeliler anlamına gelen *Hay* eklenmiş, böylece Orhay (Hay'ların veya Kaldeliler'in Kenti) adını almıştır. Tıpkı Jerusalem adının da, aynı yazara göre, gerçekte Ursalem (Shalem'in Kenti) anlamlı olması gibi.

(Bk. J. B. Segal'ın 1950'lerde ve 60'larda Urfa'ya yaptığı beş gezinin ürünü olan *Edessa: The Blessed City*, 1970).

J. B. Segal; sözünü ettiğimiz bölgede bulunan Harran, ona yakın Paddan, Serug, Terah ve Nahor gibi yer adlarını anar ki, onun da işaret ettiği gibi, bu adlar Tevrat'ta kişi ve yer adları olarak geçmektedirler.

Harran, İbrahim'in bir kardeşinin de adıdır. Arap coğrafyacısı Yakut'un aktardığı bir söylentiye göre Harran kentini İbrahim'in kardeşi Haran kurmuş ve kente bu nedenle Harran denmiştir. Aynı söylentiye göre Harran, Tufan'dan sonra kurulan ilk kenttir de (akt. M. Sel, *Jewish Enc.*, Haran Md.).

İbrahim'in ataları arasında Peleg (İbrahim'in büyük-dedesi), Seruk (İbrahim'in dedesinin babası), Nahor (İbrahim'in dedesi); torunları arasında ise, Aşer (Asur adının bir şeklidir), Hetsron, Pelet (doğrusu Palu olabilir), Zaza (Pelet'in kardeşi), Palu (Pallu) ve Karmi gibi adlar taşıyanlar var.

İbrahim'in kardeşi Haran'ın oğlu Lut'un adı Rut okunabilir.

İbraniler (Beni-İsrail'liler)'in en erken reislerinin ve daha sonraki kuşaklarının (rivayete göre) bu adları bölgede hala yaşayan halk, aşiret ve yer adları olup, İbraniler (Beni-İsrail)'in orijini konusunda ciddi ipuçlarıdır.

Peleg'in Habur ağzındaki Phalga, Serug'un modern Suruç, Nahor'un eski Khaura köyü olduğu sanılıyor (bk. Maspero, a.g.e).

İbrahim'in adından hareketle İbrani olarak bilinenlerin tarihinde, Harran, önemli bir kesittir.

Tevrat'ta kaydedilmiş bulunan İbrani geleneğinin Ur ve Harran arasında kurduğu ilişki, J. B. Segal'in ve başkalarının da dikkat çektiği gibi, anlamlıdır.

İlk çağlarda Ay Tanrısı Sin'in iki ünlü merkezi vardı. Biri Güney Irak'ta bulunan Ur (Uru) kenti, diğeri de Harran'dı. Harran, Sin Kenti (Ay Tanrısı Sin'in kenti) diye bilinirdi. Ay tanrısı Sin'in yurduydur. Sin'e adanan bu kentin şekli de Ay'ın şeklini andırıyordu.

Bu olgu da Harran'ı Ur kentiyle ilişkilendirir.

Her iki kentin de bir ve aynı tanrıya ait olmaları anlamlı olmakla birlikte, tek başına bu kanıt ve İbrani geleneğinde kurulan ilişki, Ur ve Harran'ın aynı halka ait olup olmadıkları konusunda kesin bir yargıda bulunmaya yetmiyor.

Harran, çok eski bir kent.

Mezopotamya (Irak), Akad kralları Sargon ve Naram-Sin altında birleşik bir krallığa dönüştüğünde, daha kuzeyde (Güneydoğu Anadolu'da) merkezi Harran olduğu sanılan bir başka krallığın oluştuğu söylenir. *The World's History*'nin (cilt III, 1903) aktardığına göre, Harran yöneticileri kendilerine '*Dünya kralları*' ünvanını vermişlerdir. Gaston Maspero'da sözü edilen bir teoriye göre, Babil ve Asur yazıtlarının '*Dünya Krallığı*' olarak göndermede buldukları Harran başkentli bu devletti (Bk. Maspero, *The Struggle Of The Nations*, 1910).

M.Ö. 25. Yüzyılda Harran'da yükseldiği söylenen bu krallık, Maspero'nun verdiği bilgilere göre, bazen bağımsız, bazen de Akad ve/veya Eski Babil'e bağımlı olup, başkenti Harran, Eski Babil uygarlığının bir ileri karakolu gibiydi. O çağda Harran, Asurya ile Akdeniz arasındaki ticaret hattı üzerinde yer alan konumu nedeniyle, Akdeniz civarındaki ülkelerle ilişkide anahtar önem taşıyordu. Maspero'ya göre Harran dini de Eski Babil dininin bir versiyonuydu.

Mari'de bulunan M.Ö. 2000 yılı civarına ait mektuplarda Harran'ın ünlü Sin Tapınağı'nda istilacı Amorit aşiretlerinden Bene-Iamina'nın yaşlılarıyla yapılmış bir antlaşmanın kaydı var. Yani Sin adlı Harran tanrısı politik antlaşmalarda bir garantör olarak kabul edilmiştir (J. B. Segal, Mari'den mektupların Balikh çevresindeki bölgenin M.Ö. 19. Yüzyılda özellikle Harran dolaylarında aktif olan bir yarı-göçebe aşiret konfederasyonu tarafından işgal edildiğine işaret ettiğini yazar). Harran'ın Sin ve Shamash adlı tanrıları Hitit kralı Shubbiluliuma (1385-45 M.Ö) ile Hurri (Mitanni) kralı Mattiuaza arasındaki bir antlaşmanın da garantörleri olarak görüyoruz.

(Bk. Seton Lloyd ve William Brice, *Harran*, 1951, Ankara Britanya Arkeoloji Enstitüsü'nün *Anatolian Studies* adlı yayınının I. cildi içinde, s. 77-112).

Aynı kaynaktaki bilgilere göre, Asur kralı Ashur-Nirari VI ile Arpad'lı Mati-el arasında M.Ö. 8. Yüzyıl ortalarında yapılan bir antlaşmada da benzer şekilde Harran tanrısı Sin'e başvurulur.

Yazıtlarda açıkça görülüyor ki, M.Ö. 2. Milenyumda bir eyaletin merkezi/başkenti olan Harran, bu dönemde Asur'dan hemen sonra gelen ikinci önemli merkezdir.

Kharani Kalesi'ni zapteden Adad-nirari (1310-1280 M.Ö), bu eyaleti ilhak eder. M.Ö. 1100 yılı dolayına ait yazıtlarında Harran'ın stratejik önemine işaret eden Tiglat-Pileser I'in orada boğa-fil avladığı ve bir kale yaptırdığı belirtiliyor (Lloyd-Brice, a.g.y., s. 87-89).

M.Ö. 10. Yüzyılda Harran, Asur kenti gibi vergiden muaf tutulan ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. M.Ö. 8. Yüzyıldaki bir isyanı nedeniyle bu ayrıcalıklarını yitirse de, isyanın bastırılışını takiben Sargon II tarafından kente aynı ayrıcalıklar yeniden tanınmıştır (Lloyd-Brice, a.g.y., s. 88-89).

Harran'daki ay tanrısı Sin'in tapınağının (Sin Tapınağı) Asur kralı Salmaneser III (859-24) ve ondan iki-yüz yıl kadar sonra da Asur yazıtlarında krallık tacını Harran'da giydiği kaydedilen Ashurbanibal tarafından onarıldığının kayıtları var. Ashurbanibal (Sardanapalus), kendisinin küçük kardeşini Sin Tapınağı'na yüksek rahip olarak yerleştirir (Bk. M. Sel, *Jewish Enc.*, Harran Md., cilt 6, s. 231).

Mısır seferine giderken Harran'a uğrayan Esarhaddon, Harran tanrısı Sin'den zafer dileğinde bulunur (Lloyd-Brice, a.g.y., s. 88-89).

Son Babil kralı Nabonidus (Nabunaid) da gördüğü bir rüya üzerine kendi yönetiminin üçüncü yılında aynı tapınağı onarmıştır (M.Ö. 553/552). M.Ö. 610 yılında bu tapınak *Umman-Mandalar* diye referans verilen birileri tarafından tahrip edilmiştir ki, bu olayın, Asur başkenti Nineveh'in düşüşünü takiben Harran'a çekilen Asur ordusuyla yapılan savaşlarla ilişkisi kurulmaktadır (Lloyd ve Brice, a.g.y.).

(Not: O vakit Mandalar adı Asurlar'la savaşta Medler'in müttefikleri oldukları söylenen Mannalar'a referans olabilir.). Ashurballit kumandasındaki Asur kuvvetlerinin doğuya doğru geri çekilmeden önce son direnişlerini yaptıkları yer Harran'dı (M.Ö. 610).

Tevrat'taki referanslardan da, Segal'in dediği gibi, Harran'ın, dini, politik/yönetimsel, ve ticari bakımlardan büyük önem taşıyan bir merkez olduğu açıkça görülebilir. Tevrat, Harran'ın Fenike kenti Tyre (Sur) ile ticari bağlarına da işaret eder. Harran, Aram-Naharaim'de idi.

Harran, Urfa ve Rakka, sonraları *Diyar Muzar* (Mudar) denen bölgenin de belli başlı kentleriydiler.

Sin kültü ile bağlantısı ve İbrani geleneğindeki yeri nedeniyle Harran, hayli ilgi gördü. Ama Dersim'de dünyanın henüz keşfedemediği bir Haran (halk dilinde Xiran, Hıran) daha var ki, bizim inancımıza göre, en az aynı ilgiyi haketmektedir. Bize göre burada da pekala bir Sin Tapınağı keşfedilebilir. Ama kurtuluştan önce arkeologları bu topraklara sokmanın olanağı yok gibi.

Olayların Kronolojisi ve Bir Tarih Özeti

Öykünün buraya kadarki bölümünde geçen belli başlı olaylar (İbrani aşiretlerinin göçü, Mısır'a göç, Mısır dönüşü, İbraniler'in bugün İsrail denen toprakları fethi) bazı yazarlarca bir kronolojiye oturtulmaya çalışıldı.

Ur'dan Harran'a İbrani Göçü: Öykünün asıl başlangıcı bu göçtür. İbraniler (Beni-İsaril)'in ya Kaldeli olduklarını ya da Fenikeliler'i de içeren aşiretler grubuna ait olduklarını söyleyen G. Maspero'ya göre, ikinci olasılık kabul edilirse, İbraniler'in M.Ö. 28. yüzyılda yeralan Fenikeliler'in göçüyle aynı dalgada geldiklerini düşünmek gerekir. Mari'de bulunan M.Ö. 2000 yılı dolayına ait bir tablette Harran'ın Sin Tapınağı'nda yapılan bir antlaşmanın kaydı var. Buna yukarıda işaret etmiştik. Bu antlaşmayı imzalayan taraflardan biri *Bene-İamina* adında bir Amorit aşiretinin yaşlılarıdır. Maspero'da aktarıldığına göre, Georges Dossin, Amorit aşiretlerinin istilasını (*Bene-İamina* aşiretinin gelişle yaklaşık aynı sıralarda yeralan) İbrahim'in Harran'a göçü rivayetiyle ilişkilendirmektedir. Buna göre, İbraniler, Amorit istilasında gelmişlerdir.

Harran'dan Bugünkü İsrail Topraklarına Göç: *The World's History* yazarlarına göre, Tevrat'ın İbraniler dediklerine M.Ö. 15. Yüzyıla ait Tel-Amarna Mektupları 'Chabiri' olarak referans vermektedir. Babilliler ise 'Hebrew' demektir onlara. Hebrew şekli, *İbrim* (İbrani) olarak okunuyor ve başlangıçta daha geniş bir aşiretler veya halklar grubunu ifade eden bu terimin giderek sadece İsrail-oğulları'nı tanımlayan bir ada dönüştüğü sanılıyor (Bk. Maspero, a.g.e). *The World History* adlı esere göre, Tel Amarna Mektupları, İbrani (Hebrew) aşiretlerinin bugünkü İsrail topraklarına M.Ö. 15. Yüzyılda ilerlediklerini kanıtlamaktadır. Bu kaynağa göre, İbraniler, bugün İsrail denen toprakları bölgenin daha eski sakinleri olan Amoritler'den aldılar. Ve, o bölgede Mısır nüfuzunun gerilediği, Hitit nüfuzunun ise arttığı bir dönemde, M.Ö. 13. Yüzyılda, tek tek aşiretler halinde bugünkü yurtlarını fethettiler, bu fethin ardından da koşulların zorlaması altında İsrail olarak bilinen büyük bir aşiret konfederasyonu içinde birleştiler.

Mısır'a Göç ve Geri Dönüş: Brugsch-Bey, İsraililer'in Mısır'dan dönüşlerinin (Exodus) genel kaniye göre Kadeş Savaşı'nı yapan Ramses II'nin ölümünden sonra M.Ö. 1300 yılında yeraldığına işaret ederek, buna Tevrat'ın Mısır'da kalış süresi için verdiği 430 yıl rakamını ekleyip M.Ö. 1730 rakamını buluyor Mısır'a göçün tarihi olarak. Yani İsraililer'in Mısır'da kaldıkları dönemi 1730-1300 M.Ö. tarihleri arasına yerleştiriyor. Aynı yazar bunun Mısır'da Hyksos'ların yönetimi/egemenliği dönemine (kabaca 1710-1500 M.Ö) denk düşüğünü de ekliyor yorumuna. *Times Dünya Tarih Atlası*, Yahudiler'in Mısır'dan Filistin'e göçüp yerleşmelerini ve Yahudi/Musevi dininin (Yehova'ya tapımın) başlangıcını M.Ö. 1200 yılına yerleştiriyor.

Efsane'de anlatılan erken olayların kronolojisi çeşitli kaynaklarda yukarıdaki şekilde düşünülmektedir. İbrahim, İsak ve Yakup dönemleri aşiretsel dolaşmalar dönemine denk düşerler ve o dönemlere ilişkin rivayetler var sadece.

Sonraki İsrail tarihi hakkında Tevrat'tan çok tarihsel verilere dayanmak gerekir. Buna göre belli başlı dönemler veya gelişmeler kabaca şu kronolojiye otururlar:

İsrail Adı: İsrail'den ilk kez Mısır kralı Mernephtah II'nin M.Ö. 1200 yılına ait bir yazıtında sözedilir. Ama bu adın (İsrail), unutulmuş bir aşiretin adı mı, bir aşiretler federasyonunun adı mı olduğu belli değil. İsrail adından *The World's History*'nin dediği gibi bir aşiret federasyonunu anlamak daha doğru görünüyor.

Saul ve Davut krallıkları: Bu iki krallık da M.Ö. 11. yüzyılda Asur ve Mısır müdahalelerinin görünmediği bir ara dönemde Filistin'de yükseldiler. M.Ö. 12. Yüzyılda Filistinlilerin yönetimi altında olan İsraililer, Filistinliler'e karşı mücadelelerinde üstünlüğü ele geçirip onları kovdular. Filistinlilerin egemenliğine/boyunduruğuna karşı bu savaşta lider olarak öne çıkan ve diğer aşiretlerin de kurtarıcısı olmaya yönelen Benjamin Aşireti'nin reisi Saul, bu savaş sürecinde ilk İsrail krallığını kurdu. *İsrail Krallığı* böyle doğdu.

Tevrat, *Birinci Samuel* adlı kitapta Saul'u hem kral hem de peygamber gibi tanıtır ve onun kahin/rahip 'Eli' tarafından kral atandığını belirterek 'Eli Evi'nden sözeder.

İsrail krallığının yaratıcısı Saul, yine sürmekte olan bu savaşlarda öldü. Saul ölünce İsrail Davut'a yöneldi. Birinci Samuel adlı kitapta Davut'u Saul'dan hoşnut olmayan Yehova'nın istediği söylenir. (Tanilli'ye göre, Judah Aşireti'nden olan Davut'un krallığı (*Judah Krallığı*), Saul'un kurduğu krallıkla aynı süreçte daha güneyde doğmuş paralel ve ayrı bir krallıktı). Bu krallıkta en önde gele Judah Aşireti idi. Davut'un dönemi altın çağ gibi sunulur ve pek çok kahramanlık atfedilir ona. Ama, *The World History*'nin görüşüne göre, efsanedeki Davut ile tarihi Davut tamamen farklıdır, birbirine kesinlikle benzemezler. Bu nedenle efsanede verilen resmi bir kenara bırakmak önemlidir. Çünkü, bu efsaneler halkı Davut Evi'ne kazanmak amacıyla politik motiflerle uydurulmuşlardır ve onlarda söylenenler tarihsel değerlerdir.

Davut'un yükselişi Judah Aşireti'nin yükselişiyle yakından ilişkilidir. İsrail Krallığı'nın yaratılması nasıl Saul'un ve Benjamin Aşireti'nin eseriye, Judah Krallığı'nın yaratılması da Davut'un ve Judah Aşireti'nin işidir. Efsaneye göre bile Davut, Ziklag adlı yerde bir tür çete reisidir başlangıçta. Etraftaki birçok lidersiz aşiretlere (Cain aşireti, Jerachmeel aşireti vd gibi) kendi çetesinin yardımıyla boyun eğdirdi ve onları da kendisine kattı. O'nun kendisine kattığı bu aşiretler sonradan Judah'ın parçaları gibi göründüler. Judah aşireti sınırında bulunan Hebron'daki Caleb Aşireti'ne de boyun eğdirince varlığı ihmal edilemeyecek bir prens dönüştü. Davut'un prensliğinin ilk başkenti Hebron'du. Bu tarihten sonra Davut, artık bir kral olarak görüldü.

Davut, başlangıçta Judah aşiretiyle yakın ittifakı olmayan İsrail'e de boyun eğdirip bağımlı kıldığı diğer aşiretlerle birleştirdi. Bu bölgenin en önemli kenti Kenanitik bir kent olan Kudüs'tü. Tüm İsrail'e boyun eğdirince, Davut, Kudüs'ü seçti başkent olarak. Saul, Filistinliler'le savaşta ölünce İsrail (yani Saul Krallığı da) de onun eline düşmüştü. Saul Evi umutsuzdu. Böylece Davut, Judah ve İsrail kralı oldu. Kudüs'ü de krallığın iki ayrı bölümünün (Judah ve İsrail'in) tam ortasında olduğu için başkent seçmişti. Böylece M.Ö. 11. Yüzyıldaki bu ara dönemde Davut'un krallığı oluştu. Aynı sıralarda Fenike'de de Tyre ve Sidon krallıkları da oluşmuştu. Davut'tan önce İsrail ve Judah arasında ilişki yoktu. İsrail ile Judah, başlangıçta birbirleriyle ilişkili değillerdi. Bunların birliği Davut tarafından ve ortak bir tanrıya (Jahve) tapım aracılığıyla dayatıldı. Bu tanrıyı İsrail'e ilk sokan ve dayatan *Mussri'li fetihçi Davut* oldu. Kendisi yabancı kökenli olan Davut, hemen tüm krallığını fetih/zor yoluyla ele geçirmiş, konfederasyonun ortak topraklarında daha önce olmayan kendi tanrısını da dayatmıştı. Dolayısıyla Jahve'yi en baştan beri birleşik İsrail'in tanrısıymış gibi sunan Tevrat'taki koyuş biçimi tarihsel değildir. İbraniler'in ilk krallıklarından önceki uzak geçmişleri hakkında rivayetlere dayanan sonraki tarih-yazımları Judah'a İbrani aşiretleri arasından baş yeri verir, Davut ve Süleyman'ı eksene koyarlar. Birinci Samuel'de Davut'un Efratlı olduğu, Beyt-Lehem'li Yesse'nin oğlu olduğu söylenmektedir. Adı Filistiler (Filistinliler)'e karşı savaşta duyulmuştur. İkinci Samuel'de ise Saul ile Davut arasındaki rekabet, yani 'İsrail' ile 'Yahuda' çatışması işlenir. Yahuda, Davut'u kral tanır ve Saul yandaşlarını yenilgiye uğratan Davut, sonunda 'Bütün İsrail'in kralı olur. İkinci Samuel adlı kitapta Davut'un oğullarından 'Amnon' adlı birinden (ünlü Süleyman'ın kardeşi) sözedilir ki, bu sözcük Dersim takviminde bir mevsim adıdır. İkinci Krallar'da ise Yahuda kralı Hizkiya (720-680 M.Ö)'nin kendi yerine geçen oğlu Manasse'nin **Amon** adında bir oğlundan bahsedilir. Babası Manasse'den sonra Amon Yahuda kralı olur (M.Ö. 643/642).

Süleyman Dönemi (M.Ö. 10. Yüzyıl): Davut ölünce oğlu Süleyman çıktı tahta. Tevrat'ın *Birinci Krallar* adlı kitabına göre Süleyman'ın hepsi kral kızı olan 700 karısı, 300 cariyesi vardı. *The World History*'e göre Tevrat'ta gerçek hikaye anlatılmaz. Çünkü Süleyman'ı tahta taşıyan Davut değil, rahiplerin partisi oldu. Bu parti, Jahve (Yehova)'nın iradesinin temsilcisi gibi sunulmaktaydı. Süleyman, papazların partisinin adayydı. Bir de Joab'ın temsil ettiği orduya dayanan askeri parti vardı ki, bu partinin taht adayı da Adonijah idi. Sonunda tahtı rahiplerin adayı Süleyman ele geçirdi. En büyük işi tapınaklar inşa etmek oldu. O'nun kendi hakimiyetini Fırat'a kadar genişlettiği iddialarının tarihte kanıtı yoktur. Firavun'un kızı ile evlenip bu yolla ondan Gezer'i alması tek başarısıdır. Süleyman'ın büyük ve müthiş bir kral olarak sunulduğu efsanede kalıyor. Tarihsel Süleyman efsanedeki gibi değildi.

Birinci Krallar'da Hitti, Seydalı (Fenikeli), Ammoni, Edomi vd kavimlerden kadınlarla evlenen Süleyman'ın, kendi karılarının etkisiyle bu yabancı kavimlerin ilahlarına inandığı ve bu yüzden de kendisine kızan tanrı Yehova'nın onu Suriye kralı 'Ben-Hadad'ı kullanarak cezalandırdığı söylenir.

Süleyman'ın döneminde ilk kez peygamberlerin sesini duyuyoruz. Bunlar yönetici parti ile karşı karşıya gelirler (Samuel'in monarşiye düşmanlığı gibi).

Krallığın Bölünüşü: Süleyman öldükten sonra krallık İsrail ve Judah olarak ikiye bölündü ve bu iki yarısı birbirleriyle çatıştı (M.Ö. 935). İki ayrı krallık oluştu böylece. Mısır yazıtları bu çatışma ile Sheshonk adlı firavunun Kudüs zaptı arasında bir ilişki olduğunu ortaya koyuyor. Bu bölünmede daha güçlü taraf İsrail krallığıydı. Birini Rehoboam, diğerini

kendi çıkarı gereği Jahve'yi tanrı olarak tanımayan ve Davud'un iktidarını meşru kılmış olan bu fikri/kültü yıkmak ve yerine eski ulusal kültürleri (Bethel ve Dan tapınaklarını) koymak isteyen Jeroboam yönetiyorlardı. O'nun yerine oğlu Nadab geçti (M.Ö. 910). Sonra onu öldüren Basha (Issachar Aşireti'nden), ardından Basha'nın oğlu Elah, iki yıl sonra onu öldüren ordu komutanı Zimri, ve M.Ö. 890 yılında da tahtı ele geçirip Zimri'yi öldüren komutan Omri geldiler başa. Omri'yi oğlu Ahab izledi.

İlya ve Elişa (M.Ö. 9. Yüzyıl): Kral Ahab ve halefi zamanında temsilcilerini Elijah (İlya, Tevrat'ta 'Tişbeli İlya') ve Elisha adlı peygamberlerde bulan bir köylü muhalefeti/isyani gelişti. Jahve'nin peygamberleri olarak ileri çıkan bu ikili, derviş benzeri şahsiyetlerdi. Dokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki İsrail peygamberi Elijah (İlya)'ın adı, *The Jewish Enc.*'ya göre, 'Yhwh benim Tanrım'dır' anlamına geliyor ve Baal ve diğer tanrılara tapanlara karşı olma inancını ifade ediyor. İncil'in Türkçe çevirilerinde İlya, İlyas ve Eli adları birbiri yerine kullanılıyor. Omri Evi/Hanedanı, Peygamber Elişa'nın desteklediği bir isyanla/devrimle devrildi ve tahta Yehu çıktı (M.Ö. 843/42?). Tevrat'ın *İkinci Krallar* adlı kitabına göre, Yehu, Baal (Ekron ilahı Baal-Zebub)'a tapanları kılçtan geçirir, Baal putunu yıkar ve İsrail'de Baal'ı yokeder.

Asur-Babil Hakimiyeti: Tevrat, 'Tanrı İsrail'e bir kurtarıcı verdi' der, ama bu kurtarıcının kim olduğunu söylemez. *The World's History*'e göre, bu kurtarıcı Asurya idi. Salmaneser II, Şam'a karşı bir sefer yaptı (M.Ö. 773). Judah'ta Jereboam zamanıydı bu. Yehu, Salmaneser II'ye haraç öder, böylece Asur üstünlüğünü tanır. Menahem de Tigalt-Pileser II'ye öder haracını. Sonra, Menahem'in oğlu Pekahiah yönetir. O da Asurya'ya sadık kalır. İsrail üzerinde Şam ve Asurya rekabeti vardı. Bir parti Suriye, diğeri Asur yanlıydı. Kudüs'ten yöneten Ahaz da Asurya'ya tabiydi (735/734). M.Ö. 733'te Tiglat-Pileser III (746-27), Şam'ı işgal etti ve çok geçmeden ilhak edip Asurya'nın bir eyaletine çevirdi (731). Başkent Samaria'da Tiglat-Pileser'in onayıyla Şam yanlısı kral Pekah devrildi, tahta Hoshea çıkarıldı (733?). M.Ö. 722'de bir Asur ordusu üç yıllık bir direnişi kırıp Samaria (Samire)'yı da ilhak etti. Asurya'da Sargon II zamanıydı bu (722-705). Mısır'la gizlice işbirliği yaptığı gerekçesiyle Kral Hoshea ve onunla birlikte toplam 27.290 kişi esir edilip Asurya'ya götürüldüler. Bu bilgi, Sargon'un yazıtlarında kayıtlıdır. Esir edilip götürülenler (*İkinci Krallar*'da bunlara 'İsrail-Oğulları' denir), Mezopotamya'da, Harran'da, Habur üzerinde ve Medya dağlarında yerleştirildiler. İkinci Krallar'da sürgün İsraililer'in Asurya'da yerleştirildiği yerler, Halah, *Gozan'ın Irmağı Habur*ve Medler'in kentleri olarak sayılır ve İsrail-Oğulları'nın başına tüm bu belaların kendilerini Mısır esaretinden ve Firavun'un köleliğinden kurtaran Yehova'ya karşı işledikleri suçların (O'nun peygamberi Musa aracılığıyla gönderdiği şeriata uymama) bir cezası olduğu söylenir. İkinci Krallar'da geçen 'İsrail, kendi toprağından Aşur'a sürüldü" ve 'Bugüne kadar böyledir" ifadesi İkinci Krallar adlı kitabın sürgün döneminde yazıldığına yorumlanabilir. İkinci Krallar'da Sanherib'in Adrammelek ve Saratser adlarındaki iki oğlunun babalarını öldürüp 'Ararat diyarına' kaçmaları olayına da değinilir. Aynı kitapta Adrammelek adında bir tanrıdan (ilahtan) da sözedilir. Gini ve Artsruni aşiretlerinin Asurya'dan gelen bu iki kardeşin soyundan olduklarına ilişkin bir gelenek var ki, Asurya'dan bu kaçış olayı Yahudiler'in sürgün peryodunda yer aldı gibi.

Efsane bu sürgünlerden 'On Aşiret' olarak sözeder. Taşınan nüfusun bıraktığı boşluk her zamanki gibi imparatorluğun diğer parçalarından getirilenlerle dolduruldu. Bu yolla İsrail'in başkenti bir Asur-Babil kentine dönüştü ve İsrail Krallığı da son buldu (722 M.Ö).

Juda Krallığı, bu tarihten sonra bir yüz-elli yıl daha yaşadı. M.Ö. 935'te oluşan Juda krallığı da M.Ö. 586'da Kudüs'ü ele geçirip tüm halkını veya nüfusunun büyük bölümünü Babil'e sürgün götüren Babil kralı Nebukednezzar tarafından sona erdirildi. Bu tarihte Judah, bir Babil (Kalde) eyaletine dönüştü.

Asurya-Babil Sürgünü ve On Kayıp Aşiret: Sürgün olayları kabaca M.Ö. 8. ve 6. yüzyıllar arasında yer alırlar. İlk büyük sürgünü M.Ö. 722 yılında İsrail Krallığına son veren Asur kralı Sargon, ikinci büyük sürgünü ise M.Ö. 586'da Judah Krallığı'na bir devlet olarak son veren Babil/Kalde kralı Nebukadnezar (605-562) yapar. İki büyük sürgün bunlardır. Nebu-Kadnetsar'ın ordusu M.Ö. 605 yılında Yerusolim üzerine bir sefer yapar ve Yahuda kralı Yehoyakin M.Ö. 597'de teslim olur. Kralın kendisi ve ülkenin tüm önde gelen reisleri de dahil kitabın verdiği rakama göre toplam 10 bin kişi Babil'e sürgün götürülür. Bu da kitaba göre Yehova'ya karşı işlenen suçun (ondan başka ilahlara kul oldukları için) bir cezasıydı. *Birinci Tarihler* adlı kitaba göre bu sürgünler (Rubeniler, Gadiler, Manasse'nin yarım sıptı) Halah, Habur, Hara ve Gozan Irmağı'na götürüldüler ve 'Bugüne kadar oradadırlar'. Bu son ifade, Birinci Tarihler'in de sürgün döneminde yazıldığına işaret olarak alınabilir.

'Sürgüne götürülen 10 Aşiret'in İsrail halkının dağılmasına işaret ettiğine inanıldı genelde. Çeşitli insanlar 'On Aşiret'in kalıntılarını keşfetmek için yeryüzünün akla gelebilecek her yerini araştırdılar. Çünkü Tevrat'taki efsaneye inanarak İsrail ve Judah'ın tek bir ulusu temsil ettiğini sandılar. Ama, Asurlu Sargon'un 27.290 kişi olarak saydığı sürgünler, *The World's History*'e göre, İsrail halkı değillerdi. Bunlar Samaria nüfusunun büyük bölümü idiler (?). Aslında 'On Aşiret' çevrelerindeki uluslardan farklı bir dini anlayışa sahip değillerdi ve onlar bu nedenle Yahudi (Jew) değillerdi. *Kendi topraklarında 'On Aşiret'i birbirine bağlayan şey eksikti, ama Babil'de 'ortak bir kült' onları birbirine bağladı.*

Babil kültüründen çok şey aldı bu sürgünler. *The World's History*'e göre, Judaism, bir din veya dini sekt olarak Babil'de işte bu Babil sürgünleri arasında (anti-Keldani olan) doğup gelişti. İsrail ve Juda krallıkların yıkıldığı ve halkının sürgün bir hayat sürdüğü koşullarda bir sekt olarak ortaya çıkarılır. Judaism'in Yahudi sanılan kurumları da aslında Babil sürgününün etkisinde oluştu ve Babilliler'e aittirler. Dolayısıyla tamamen Tevrat'taki efsaneye dayanan Judaism konusundaki fikirler doğru değildir ve bu efsane sorgulanmak zorundadır.

Peygamberler Çağı: Geçmişte bir dönem rahipler ve halk monarşiye karşı birlikte davranıyordu. İkisi de yönetilenlere dahillerdi ve baskı görüyorlardı. Ama egemenlik/iktidar rahipler partisinin eline geçince işler değişti. Böylece Süleyman döneminde ki, ilk kez peygamberlerin sesini duymaya başlarız. Rahiplerin mutlak iktidarı ise kral Joash ile başladı. Bu dönemden başlayarak rahiplerin halkla araları açıldı. Kral rahipler sınıfına bağımlıydı. Tüm sıkıntılarının sorumlusu olarak artık rahipler sınıfını ve kralları gören halk, gerçeğin ve adaletin temsilcisi olarak tanrıya (Judah tanrısı Jahve'ye) başvuruyordu. Rahipler partisinin gerçek Jahve'yi terkettiğini düşünen halkın bu şikayetinin (rahiplerden ve krallardan) sözcüleri de peygamberlerdi. Yani din adamları sınıfı iktidar olalı beri onların Baal'dan ayırt edilemez hale gelen Jahve'si ile peygamberlerin Jahve'si çatışmaya başladılar. Rahipler ile peygamberler karşı karşıya geldiler. Dinsel bir görünüm altında köylü isyanları görüldü. Peygamberlerin baş temsilcisi M.Ö. 750 yılında veya 735-720 yılları arasında ortaya çıkan *Amos*'tu. O, İsrail'de ilk büyük peygamberdi. Aslında Amos, Ahaz'ın krallığı döneminde (735/34-720) peygamberlik yaptı ve Davut'un krallığını restore etmek isteyen Ahaz'ı destekledi. Jahvinizm, bu dönemde bir kez daha Judah ve İsrail'i birleştirmek isteyenlerin kullandığı politik bir slogan oldu. İlk peygamberlerden biri olan *Hosea* da aynı yolu izledi. O'nun misyonu M.Ö. 731 yılı sonrasına denk düşer. Sonraki peygamber Kudüs'te yaşayan *İsaiah* idi. O, aslında egemen sınıfa aitti, gerçek bir halk adamı değildi. Ama halkın sıkıntılarına işaret etti ve bu yüzden papazlar partisiyle anlaşmazlığa düştü. Daha sonraki dönemlerde önemli peygamberler yok. *Nahum*, kral Hizkiya (720-680 M.Ö)'nin oğlu ve halefi Manasseh döneminde peygamberlik yapmış olmalı.

Sürgün'den İsrail'e Dönüş (M.Ö. 6. Yüzyıl): Babil'de sürgünlük bir dönüş özlemi geliştirir. Fakat Keldani egemenliği altında olanaksızdı bu. Bu nedenle Babil Yahudiler'i bir kurtarıcı bekledi. Sonunda Kurtarıcı geldi. Bu adam Akamenid kralı Cyrus (Kuraş) idi. Böylece Bel'in ve Nebo'nun hakimiyetinin kırılacağı ve Judaizm'in kurtulacağı umudu doğdu. Sonunda Cyrus Babil'i zaptetti. Küçük topluluklara genelde öz-yönetim veren Cyrus, bu politika gereği Yahudiler'e de dönüş izni verdi. Bu noktadan sonraki bilgilerimiz, yani dönüş ve sonrası konusunda bildiklerimiz Tevrat'ın Ezra ve İkinci Tarihler adlı kitaplarına dayanır. Ama bu ikisi hiç güvenilir değiller.

Cyrus, Babil'i M.Ö. 539 yılında zaptetti. Kitaba göre Cyrus (Koreş)'u harekete getiren Yehova olmuştu. Böylece Koreş, '*Yehova'nın kavmini*' Babil sürgünü ve köleliğinden kurtarır. Hemen sonra 40 bin kişilik bir Yahudi kafilesi (rakama güvenilemez) Davud'un ve papaz Jeshua'nın soyundan gelen Zerubbabel'in liderliğinde 'vaad-edilmiş' toprağa doğru yola çıkar. Ama dönenler umut ettiklerini bulamazlar. Darius döneminde Babil'den bir Yahudi rahip ve bilgin olduğu söylenen Ezra, M.Ö. 514'te bir dönüş izni daha koparır ve yeni bir Yahudi kafilesi Kudüs'e (Yahuda'ya) döner. Amacı Kudüs'te bir Yahudi devleti kurmak olan Ezra da döndüğünde hayal kırıklığı yaşar.

Sonuçta, Yahudiler'in Asurya'da ve Babil'de Tiglat-Pileser III (746-727) ile başlayan sürgün dönemi Akamenid kralı Cyrus (Tevrat'ta Koreş) ve Darius zamanlarında sona erer.

Kitaba göre İsrail'in Allah'ı Yehova, yalnız Akamenid kralı Koreş'i değil, Babil (Tevrat'ta Kildaniler Diyarı)'e karşı Medler'in krallarını, ve Ararat, Minni ve Aşkenaz krallıklarını da İsrail'in öcünü almak için harekete geçirmiştir. Böylece Yehova, Babil'deki Bel'den intikam almıştır.

Ezra adlı kitapta İsrail'e dönen sürgünlerin toplam 42.360 kişi oldukları söylenir, hepsinin aşiret, aile adları ve sayıları tek tek verilir.

Tevrat'ın Kronolojik Çerçevesi ve Tarihsel Değeri: Tevrat'ın tüm kitapları aynı döneme ait değil. Bazıları son döneme aittir. Biz, bu konuda, The World's History'nin Tevrat'ın yazım kronolojisi konusunda dediklerine dayanacağız. Buna göre Tevrat'ın en eski bölümleri Elohist ve Jahvist gibi yazarlara ait olanlardır. İsrail üstüne en eski yazılar onlara aittir. En eskisi uzak antik dönemi ele alan Elohist'e ait olmalıdır.

Babil sürgünleri arasında doğan bu sekt gelişti ve artık Judaizm tarafından temsil ediliyordu. Bu noktada 'Priestly Code' denen hiyerarşik bir yasal çerçeveye ihtiyaç duyuldu ki, bu Code, ya Babil'deki sürgün döneminin eseridir ya da o dönemin görüşüyle Babil sürgünü sonrasında yazılmıştır. Bu 'Code', kısa bir giriş kısmında dünyanın yaratılışından itibaren süreci vererek, İsrail halkının tarihini Sina (Sin) Dağı'nda verilen yeni kanunlara dek kendince anlatır. Bu kitaplar (Tevrat), Babil'deki sürgün dönemi sonrasına ait olmalıdır. Tevrat, sürgün sonrası dönemin bir eseri olarak görülmelidir, ama bu sırada yazılmış olsa da, daha eski eserlerden alınan bilgilerle kombine edildi. Bunu hem bakış açısından hem de dilinden kolayca tanımak mümkün.

Genesis'in ilk kısmındaki Yaradılış Efsanesi ve kuru şecere ise, eski yazıtlardan/yazılardan alınmadır/çalınmadır.

Elohist ve Jahvist'in anlattığı efsaneler, sonraki çağlarda, en tipik örnekleri Elijah ve Elişa rivayetleri olan peygamberlere ilişkin efsanelerle revize edildiler. Bu peygamberik hikayeler M.Ö. 600 yılı dolaylarında yaygın idiler ve o dönemin, yani Tevrat'ın Beşinci Kitabı'ndan sonraki dönemin bakış açısı üstüne oturtulmuşlar, o çağın genel/yaygın görüşü üzerine kurulmuşlar. Musa'nın 5'inci kitabının şeriatı/yasalara ilişkin bölümlerine bakılırsa, bu yasaların ancak Babil sürgünü dönemine ait olabilecekleri, o koşullar içinde/altında önem kazandıkları derhal anlaşılır. Halkın (sürgün halkın) bir dini sekte/mezhebe dönüştüğü bu Babil sürgünü dönemidir ki, o yasalarda bir yol göstericilik bulur. Kısacası Babil sürgünü döneminde bir rahip/papaz, tüm İsrail tarihini bu kodlara göre, yani Musa'ya ait ve orijinde Tanrı Sözü olduğu iddia edilen bu yasaların bakış açısından işledi, bu perspektiften yorumlayarak bir İsrail tarihi yazdı. İsrail tarihini, 'Musa'nın Şeriatı' dediği bu yasalara uygun veya aykırı olması ekseninde yorumladı. Bu adamın belirli bir amacı vardı ve onun yaptığı ekleri ayırt etmek zor değil. *Tevrat'ın Joshua'dan Kırallar'a kadarki kısımları, kronolojik çerçevesi ve şimdiki biçimi bu papaza ait olup, tarihsel yönden değersizdir.*

Tevrat'ın Krallar kitaplarının yazarı, The World's History'e göre, Babil'de mükemmel kayıtlar, kronolojiler buldu ve tamamen insan eseri/kayıtları olan bu kitapları da Babil sürgününde ve onlardan yararlanarak yazdı.

Sonuç olarak, Tevrat, bazı izole ve tekil parçaları hariç, tarihsel açıdan oldukça değersizdir. Özellikle Asur-Babil yazıtları, Tevrat'ın tarihsel açıdan hiç bir değeri olmadığını zaten açıkça ortaya koydular. Bir papaz, bu eski yazıtları ve efsaneleri kendi kafasına ve amacına göre bir düzene sokmuştur.

Toplam 39 kitaptan oluşan Tevrat'ta bahsedilen son tarih, Darius'un (522-486 M.Ö) dördüncü yılıdır.

ARAPLAR

Adları ve Orijinleri

Araplar, Semitik bir ırktır. Sami (ve Semitik) tanımlaması efsanede Nuh'un üç oğlundan biri ve en büyüğü olduğu söylenen Şem'in adından türetilmiştir. Eski ırklardan Akadlar, Amoritler, Aramiler, İbraniler, Kaldeliler, hatta bir görüşe göre Fenikeliler ve Asurlular da bu gruba girerler.

Araplar da dahil tüm bu halkların, farklılaşmadan ve farklı adlar almadan önce, yani uzak geçmişteki bir tarihte tek bir halk olarak aynı yerde yaşadıkları ve bu orijinal yurdun da büyük olasılıkla Arabistan yarımadası (*Jazirat al-Arab*) olduğu düşünülüyor.

Orijinal yurtları Arabistan olmayabilir de. Ama, öyle bile olsa, onlar, binlerce yıldır yaşadıkları bu toprakları kendi yurtları olarak gördüler. Bu yarımada Yemen, Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Maskat, Umman vd gibi ülkeler bulunuyor. Hicaz (*engel* demektir bu sözcük) ve Yemen, bu yarımada'nın batısındadır. Uman Doğu Arabistan'da, Bahreyn Orta Arabistan'da yer alıyorlar. Yarımada'nın güneyinde de Yemen var. P. K. Hitti'nin açıklamasına göre Yemen sözcüğü Arapça'da sağ taraf (sağ yan/el) anlamına gelmektedir, çünkü Hicaz'ın güneyine, yani sağ yana düşmektedir.

Araplar ve Yahudiler, Semitik ailenin yaşayan iki temsilcisidirler.

Arapça, Semitik dillerin en genci, en sonuncusu sayılıyor.

Arab adı, *History Of The Arabs-From The Earliest Times To The Present* (10. Baskı, 1971) adlı kitabın yazarı Philip K. Hitti'nin açıklamasına göre, 'çöl' veya 'meskun' (yerleşik, oturan) anlamlı Semitik bir sözcüktür. İbranice'de (Tevrat'ta) bu anlamda *Ereb* sözcüğü kullanılır. Bazen, örneğin Kuran'da, *A'rab* sözcüğü bedeviler için kullanılmakta ve böylece 'göçebe' (çadırlarda yaşayan) anlamı kazanmaktadır. Badawi (çoğ. Bedouin) adı, onlara, Badiya (açık alan/arazi)'da yaşadıkları için verilmiştir. Badawi, göçebe demektir. (Bk. P. K. Hitti, a.g.e., s. 41-42).

Yazılı tarihte Araplar'a bu ad altında ilk referans Asur kralı Salmaneser III'ün M.Ö. 853 tarihli bir yazıtıdır. Şam'ın Arami kralı ve müttefiklerine karşı bu tarihte yapılan bir sefere ilişkin olan bu yazıtta '*Arab Gindibu*'dan söz edilir. Tiglat-pileser III (745-27), Suriye ve çevresine yaptığı seferlerinin kayıtlarında '*Aribi*' topraklarından haraç aldığını kaydeder. Benzer referanslara Sargon II (722-705), Sennacerib ve Esarhaddon'un yazıtlarında da rastlanır. Araplar'dan sözeden ilk kayıtlar bunlardır (Bk. Hitti, a.g.e., s. 36-38, ayrıca *Enc. Of Islam 'Al-Arab'* Md).

Bu yazıtlarda geçen Aribi toprağı, Suriye de dahil, Suriye ve Mezopotamya arasındadır ki, bu bölge *Enc. Of Islam*'ın *Al-Arab* maddesine göre, Semitlerin en eski merkezidir. Asurnasirpal zamanında (M.Ö. 880 yılında) Yukarı Fırat bölgesindeki Bet-Zamani'ye müdahale ederek Asurlar'la karşı karşıya geldikleri kaydedilen Aramiler (Arami Bedeviler), aynı kaynağa göre, Araplar'ın öncelleri ya da ataları olabilirler.

Bu noktada Pontus'lu (Amasyalı) coğrafyacı Strabo'nun dedikleri anlamlı olabilir. Çünkü Strabo; Arami, Arab ve Ermeni adlarının bir ve aynı adın değişik vesiyonları olduğu görüşündedir (Bk. *The Geography of Strabo*).

Araplar'ın Tasnifi

Araplar, Kuzey ve Güney Arapları olarak bölünürler.

Kuzey Arapları (Kuzey Arabistanlılar) denenler, tarihe İslam'la birlikte çıkarlar. Çoğu göçebe (Hicaz, Najd) olan ve Kuran Arapçası konuşan gruptur bu. İlk kez Arabistan yarımadasının kuzey yarısında gördükleri için onlara Kuzey Arapları deniliyor.

Güney Arapları (Güney Arabistanlılar) ise, Yemen, Hadramawt ve komşu bölgelerde çok daha eskiden yerleşikliğe geçen ve eski Arabistan'ın en iyi bilinen Saba (Sabililer), Ma'in, Himyarite, Hadramawt ve Qataban krallıkları gibi kendilerine özgü uygarlıkları kuran, böylece Araplar arasında ilk öne çıkan gruptur. Arabistan yarımadasının en eski sakinleri oldukları söylenen ve çoğunlukla Güney Arabistan'da yaşayan bu grubun dili Sabililer'le Himyariler'in konuştuğu antik bir Semitik dildir. Afrika Etiyopik dili de bununla ilişkili görülmektedir.

Güney Arapları'nın bazı bölümlerinin (bazı Yemen aşiretlerinin) Muhammed zamanında Arabistan'ın kuzey yarısına, bazı Kuzey Arap aşiretlerinin ise nadiren de olsa güneye yerleştiklerini de unutmamak gerekir.

Araplar arasındaki bu ulusal ayırım, Araplar'ın kendilerine ait geleneksel şecerelerde de yansır.

P. K. Hitti'nin verdiği bilgilere göre, bu şecerelerde, Araplar, kendilerini ilkin *Ba'idah* ve *Baqiyah* olmak üzere iki gruba ayırırlar.

Ba'idah, nesli tükenen gruptur. İmlik (Amalek, Amalika), Thamud, Ad, Tasm, Jadis vd gibi artık ölü bilinen kavimler bu gruba girerler. Bunlardan Ad kavminin (Aditeler) antik Hadramawt'tan çıktığı söylenir. Thamud (klasik yazarlarda

Tamudaei) denenlerse, Sargon II'nin yıllıklarında adları anılan tarihsel bir halktır. Tevrat'ta adları geçen Amalekler ise, Enc. Of Islam'a göre, genelde en antik Arap aşiretlerinden birinin kalıntısı olarak görülürler.

Baqiyah diye tanımlanan ikinci grup ise, adı üzerinde, yaşayan grubu tanımlar.

Şecereciler (Soy Bilimciler), *Baqiyah* denen bu yaşayan grubu da *Yemeniler* (veya Arabah) ve *Musta'ribah'lar* diye kendi içinde iki etnik kesime bölerler. Buna göre Yemeniler *Qahtan* (Tevrat'ta *Joktan/Yoktan* denir ona. Şecere tablosunda Arpakşad'ın torunu Eber'in oğlu, Peleg'in kardeşi olarak görünür ve Yoktan'ın kendisinin de 12 oğlu sayılır ki, bunlardan biri de Şeba'dır)'ın, *Musta'ribahlar* ise *Adnan*'ın soyundan gelenlerdir. Adnan, İsmail'in soyundan çıkma bir koldur. Yemeniler denenler şecerecilere göre orijinal stoktan olan Arabistan Arapları'dır. Yani *Asıl Araplar*'dır bunlar.

Hicazlılar, Najdiler, Nebatiler ve Palmyreneler gibi öğelerden bileşen *Musta'ribahlar* ise, *Asıl Araplar* olarak değil, orijinde Arap olmayıp Arabistan'da (Araplar arasında) zamanla eritilmiş yabancılar olarak, başka deyişle '*Araplaşmış Araplar*' (Sonradan Araplaşanlar) olarak görülmektedirler (Bk. Hitti, a.g.e., s. 30-32).

Gelenekteki bu *Qahtani* (*Asıl Araplar*, *Yemeniler*) ve *Adnani* (Sonradan Araplaşanlar) ayrımı, Güney Arapları (Eski/İlk Araplar) ve Kuzey Arapları (Tarih sahnesine İslam'la birlikte çıkanlar) tarzındaki eski ayrımın uzantısı ya da kalıntısı olarak görülmektedir. Güney Arapları gelenekte *Kahtan*'ın, Kuzey Arapları ise *Adnan*'ın soyundan olanlara denk düşüyor.

Kahtan'ın atası *Nuh*'un oğlu *Şem*, *Adnan*'ın atasının da *İsmail* olduğu söyleniyor. Yani iki ayrı çizgi var. Araplar'ın iki büyük cediti olarak kabul edilen bu ikiliden *Kahtan*'ın soyu Gerçek Araplar olarak tanımlanarak *Adnaniler*'e kıyasla asıl Araplığın temsilcisi gibi düşünülüyor.

İbn Haldun'un verdiği bilgilere göre, *Ma'add*'in oğlu *Nizar*'dan geldikleri için *Adnaniler*'e bazen *Ma'addite'ler* veya *Nizariteler* de denmektedir. İbrahim'in oğlu *İsmail*'in soyundan olduğu söylenen *Adnan*, Kalde kralı *Nebuchadnezzar* (*Bukht Nassar*)'ın çağdaşı olarak görülür. *Ma'ad* *Adnan*'ın, *Nizar* ise *Ma'ad*'in oğludur. *Ma'additler*'in adı *Procopius*'ta geçer. *Nizariler*'in adı ise, M.S. 328 yılındaki bir yazıtta geçer.

İki Arap stoku arasındaki bu etnik farklılık veya ayrılık çağlar-boyunca korundu, ve hiç bir zaman kapatılmadı. Hitti'ye göre bu, derinlerdeki bir ulusal farklılığın bilinci idi. Arap ulusunun birliğini kuran İslam'dan sonra bile bu ayrım belki her zamankinden daha canlı şekilde yaşadı. *Qahtaniler* ile *İsmail*'in (*İsmail*, Tevrat'taki şecereye göre İbrahim/Abram'ın *Hacar*'dan olma oğludur ve İsrail/Yakup'ın amcasıdır) soyundan geldiklerini söyleyen *Adnaniler* hiç bir zaman tam anlamıyla kaynaşmadılar. Örneğin İslam'ın kurucusu *Muhammed*'in mensup olduğu *Kureyş* (*Qurayş*) aşireti *Sonradan Araplaşanlar* (Kuzey Arapları)'a dahil iken, *Hicret* sırasında *Muhammed*'in yardımına koşan ve bu nedenle *Ansar* adı verilen *Medineliler* ise orijinde *Yemeni* (Güney Arapları) idiler. Doğu Suriye'deki *Ghassaniler* ile Irak (*Al-Hirah*) *Lakhmidleri* de kuzeye yerleşmiş *Güneyliler* (*Yemeniler*)'dir. *Hicaz*'ın kuzeyine yerleşen *Bali* aşiretleri (*Bali Arapları*) de *Kahtan* grubuna dahiller.

Kaynaklarda sayısız Arap aşiretinin adları geçer. Bu nedenle belli başlı Arap aşiretlerinin Arap şecere ekollerinde nasıl tasnif edildikleri, yukarıdaki gruplardan hangisine dahil edildikleri konusunda genel bir taslak vermek yararlı olacaktır. Aşağıdaki bilgilerde P. K. Hitti'nin yanısıra *Robert W. Stookey*'in *Yemen-The Politticks Of The Yemen Arap Republic* (1978) adlı eserine ve *Enc. Of Islam*'ın *Al-Arab* maddesine dayandık.

Yemeni (*Kahtani*) aşiretler grubu *Himyar*'ın soyu, *Malik*'in soyu ve *Arib*'in soyu olmak üzere kendi içerisinde üç büyük kola bölünür. *Malik* ve *Arib*, *Himyar*'ın oğullarıdır.

Himyarî aşiretler: Hepsi *Saba*'dan geldikleri söylenen eski *Himyarî* aşiretler olarak *Banu Shar'ab*, *Banu Sha'ban*, *Dhu Ru'ayn* (*Yarim*), *Dhu'l Kala*, *Yafi*, *Wuhazah*, *Haraz*, *Maytam* vd bazı aşiretler sayılır.

Malik'in Soy: Bu kolun ana aşiretleri olarak *Hamdan* (*Banu Hamdan*), *Azdi/Azdite* (kendi içinde *Aws*, *Khazraj*, ve kuzeye göçüp Suriye'deki *Ghassan* krallığı'nı kuran *Ghassan* aşireti gibi bölümleri var), ve bu gruba girip girmedikleri tartışmalı olan *Banu Khath'am*, *Banu Bajilah* ve *Kuda'ah* (*Banu Kalb*, *Banu Tanukh*, *Banu Jarm*, *Banu Nahd*, *Banu Udhray* ve *Banu Fahm* gibi alt-aşiretleri var) aşiretlerinin adları verilir.

Arib'in Soy: *Malik*'in kardeşi olduğu söylenen *Arib* kolu; *Banu Tayy*, *Banu Madhij* (kendi içinde *Banu Ju'fi*, *Zubayd*, *Hakam* ve *Banu Sinhan* gibi alt aşiretleri var), *Banu Murrah* ve *Ashar* olmak üzere dört şubeden oluşuyor.

Qahtani/Yemeni denen hakiki Araplar'dan etnik olarak farklı görülen ve sonradan Araplaştıkları söylenen *Adnani* grup ise, kendi içinde üç büyük kola ayrılır: *Al-Ya's* (*Ya'as*), *Kays Aylan* (*Kaysiler*) ve *Rabi'ah* adlarını taşıyor bunlar.

Al-Ya's *Mudar* (*Muzar*)'ın ve *Mudar/Muzar* ise *Nizar*'ın oğludur. *Muhammed*'in aşireti *Kureyş*, *Muzar* grubuna dahildir (*Kureyş* aşireti, *Muzar*'ın bir şubesi olan *Khindif*'in kollarından *Kinana*'nın bir alt-grubudur). İbn Haldun da *Kureyşiler*'in *Muzariler*'den olduğuna işaret etmektedir. *Kays Aylan* da *Muzar*'ın oğlu ve *Ya's*'ın kardeşidir. *Rabiah* ise, *Muzar*'ın kardeşidir. *Rabia*'nın *Anaza*, *Bakr b. Wa'il*, *Al-Namir*, *Abdal Kays*, *Asad* ve *Taghlib* adında kolları var.

İslam'dan çok önceki bir tarihte *Mezopotamya*'ya göç eden *Muzar*'ın ve *Rabia*'nın ilk grupları bölgede adlarını bıraktılar. *Diyar-ı Rabia*, *Diyarı Muzar*, *Diyarı Bekr* (*Rabia*'nın bir aşireti) adları onlardan kalmaz. *Rabia*'nın *Bekr*, *Taglib* ve *Namir* adlı aşiretleri *Kuzey Mezopotamya*'da yerleştiler.

Bir de *Amir b. Şa'sa'a* adında bir aşiret grubu vardır ki, *Kuşayr*, *Ukayl* (*Ukail*, *Agel*), *Dja'da*, *Kilab* (anlamca köpekler demektir) ve *Hilal* adlı aşiretler eskiden bu gruba ait sayılırlardı.

Araplar'ın Tarihi

Arap tarihi üç aşamaya bölünüyor.

Birincisi, M.Ö. 6. yüzyıl başlarına kadarki Saba (Himyar) ve Mina (Main) devletleri dönemidir. İkincisi, geniş anlamda birinci dönemi de içerecek şekilde Adem'den Muhammed'in ortaya çıkışına kadarki dönem için kullanılsa da, dar anlamda İslam'ın yükselişinden hemen önceki asırlara referans olan 'cahiliye devri' (barbarizm çağı)'dir. Üçüncü ve son aşama ise, İslam'ın doğuşundan günümüze kadarki dönemdir (İslami dönem).

İslam-öncesi Arap tarihi (ilk iki dönem) esasta Güney Arapları'nın tarihi iken, üçüncü ve son dönem tarihe İslam çağında girdikleri için bu döneme kadar anılmayan Kuzey Arapları'nın tarihidir. Bu son aşama Dersim ve Zaza Tarihi'nin dördüncü bölümünde işlenmektedir.

Burada yalnızca İslam-öncesi antik Arap tarihi (ilk iki dönem) üzerinde durulacaktır. Az evvel işaret edildiği gibi bu döneminin ekseninde Güney Arapları ve onlara ait olan Saba (Himyar) ve Mina uygarlıkları vardır.

Saba (Tevrat'ta Şeba) ve Mina (Ma'in, Ma'an, Tevrat'ta Ma'on veya Mein) birer aşiret adıdır. Bunlar ilk uygarlaşan Araplar'dır.

Her ikisi de Yemen'de doğan bu uygarlıklardan ilki M.Ö. 8. yüzyılda (750 yılı dolayında) doğduğu sanılan Saba'dır. Mina, biraz daha geç bir tarihte, M.Ö. 700 yılında veya daha sonraları doğmuş görünüyor. Ama bu uygarlıkların başlangıcını birkaç asır daha gerilere götüren kaynaklar da var.

İbrani ve Arap efsaneleri bir Saba kraliçesinin kral Süleyman'ı ziyaretine değinirler (M.Ö. 10. yüzyıl ortaları). Saba devleti, Asur kralları Sargon ve Sennacherib'in yazıtlarında da anılır. Başkenti Marib'de bulunan Saba krallığında Saba aşireti egemendi. Sabalılar denizciydi. Bu nedenle bazı kaynaklarda 'Güney'in Fenikelileri' olarak tanımlanırlar.

Saba uygarlığını izleyen ve birkaç asır onunla yanyana varolan Mina krallığına gelince: Mina ya da Ma'in adının 'kaynak-su' anlamına geldiği söyleniyor. Bu adla bir aşiret ve yer adı olarak da karşılaşırız. Arkeologlar, bu krallığın faaliyetlerinin Güney Irak'taki Ur kentine dek uzandığına işaret eden bazı izler buldular. Başkenti Ma'in (Qarnaw da denir, modern al-Suda'dır) idi. Hicaz'ı ve Gaza'ya dek kervan yollarını bu krallık kontrol ederdi. Enc. Of Islam'ın verdiği bilgilere göre, Eski Babil yazıtları M.Ö. 3. Milenyum kadar erken bir tarihte *Manium (Mannu-dannu)* adlı bir kraldan sözedirler. Bu adam *Magan* (Doğu Arabistan) kralıdır. Bir görüşe göre Magan sözcüğü Arapça Ma'an adının Sümerce'sidir. Sümerler, Magan ve Melukh (Orta ve Kuzeybatı Arabistan'ı içeren bir bölgenin adı. Hubert Grimme, Melukh adını Tevrat'taki Amalek/Amluk adıyla ilişkilendirir ki, bunların ulusların ilki olduğunu düşünenler var) adlı bölgelerden kendi tapınakları için büyük miktarda tahta, taş ve metal gibi ürünler ithal etmişlerdir (M.Ö. 2350 civarı). Saba ve Mina diyalektlerinde yazıtlar bulundu. Bu diyalektler semitik olarak tanımlanıyorlar. Bu yazıtların en eskileri en az M.Ö. 8. yüzyıla aittirler.

Saba ve Mina krallıklarına ek olarak yine Güney Arabistan'da yükselmiş olan Aden'in doğusundaki Qataban (400-50 M.Ö) ile başkenti Sabota olan Hadramawt (M.Ö. 5. ve M.S. 1. yüzyıllar arasında) krallıklarını da anmak gerekir.

Bir de Nebatiler, Palmyrena, Ghassan ve Lakhmid gibi antik dönemde kuzey ve orta Arabistan'da kurulmuş krallıkları vardır.

Nebati krallığı Ürdün'ün doğusunda kuruldu. Nebatiler, M.Ö. 6. yüzyılda Petra kentini işgal ettiler. Edessa (Urfa) kentini de ilkin Nebatiler'in kurduğu, ama sonraları bu kentin giderek Araplaştığı belirtilir. El Biruni, Nebatiler'in Süryani olduğunu yazmakta, onlardan Sawad halkı diye de söz etmekte ve Sawad'da Sabiler'in yaşadığına işaret etmektedir.

Nebatiler'in yazıtlarında Sabiler'in tanrı adları verilir. Bunlardan biri '*Almaqah Dhu Hirran*' adlı bir tanrıdır. Nebatiler'in '*Ruhu*' adında bir aşiretlerinin adı anılır. Nebatiler'de kişi adı olarak '*Hairan*' adına da rastlamaktayız. Bir Arap kavmi olduğu söylenen Nebatiler, yazımda Aramice'yi kullanmışlar (Bk. *North Semitic Inscriptions* adlı kaynak). Palmyrena kenti (eski adıyla Tadmor) ise, Partlar'ın hakimiyeti periyodunda öne çıktı. Dili Batı Aramice'nin bir diyalekti idi.

Ghassan, eski bir Yemen aşiretidir. Bir geleneğe göre Ghassanlar, İslami literatürde büyük tufana tekabül eden Marib barajının çöküşü nedeniyle Yemen'i terkeden Azd aşiretinden gelmediler, bu aşiretin bir koludurlar. Suriye (Arap-Suriye sınır bölgesinde)'de bir hanedanlık kurdular. Genelde Bizans imparatorlarına bağımlı olup, Bizans sınırlarını savunan Ghassaniler, Hristiyan idiler. Onların adları bilinen emirlerinden *Al Harith b. Cabala* ünlüdür (ölm. M.S. 569/570). Al-Harith'ten sonra oğlu *Al-Munzir* geçer yerine (Bk. *Enc. Of Islam*, J. Schleifer'in yazdığı *Ghassan Md*).

Ghassaniler, Bizans tarafından Hira Lakhmidleri'ne karşı sınır koruyucu gibi kullanıldılar.

M.S. 6. yüzyıl Arap tarihine Ghassaniler ve Lakhmidler damgalarını vurur.

Göçebe aşiretlerin durumu hariç tutulursa, esas Arap yayılması İslam ile birlikte başlar ki, bu konu için Dersim ve Zaza Tarihi'ne bakılmalıdır.